

5. РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

5.1. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ДОРОГОВКАЗ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

5.1.1. Посткомуністична трансформація і громадянське суспільство

5.1.2. Виокремлення громадянського суспільства

5.1.3. Інституції та функції громадянського суспільства

5.2. МОДЕЛІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

5.2.1. Історичні моделі громадянського суспільства

5.2.2. Функціональні моделі громадянського суспільства

5.2.3. Географічні (цивілізаційно-культурні) моделі громадянського суспільства

5.2.4. Не-громадянські суспільства

5.3. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

5.3.1. Горбачовська «перебудова» і відновлення громадського життя в Україні

5.3.2. Розвиток громадянського суспільства в незалежній Україні

5.3.3. Помаранчева революція як акт громадянського суспільства

5.1. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ДОРОГОВКАЗ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Цей розділ відкриває другу частину книги, мета якої — розглянути соціокультурний простір демократичного суспільства, те середовище, в якому народжуються, функціонують та зміцнюються демократичні інституції завдяки діяльності самих громадян, а також створених ними об'єднань та інших форм впливу народу на владу: мас-медіа, громадської думки, різноманітних громадянських ініціатив та форм політичної участі. Активність громадян, їхня небайдужість до суспільних справ, бажання і вміння захищати свої права та інтереси на місцевому й загальнодержавному рівні породжує явище, яке називають *громадянським, або цивільним, суспільством* (англ. — *civil society*). Як уже згадувалось у другому розділі, воно є однією з найважливіших підвалин демократії. Але можна вважати й так, що громадянське суспільство є не лише умовою, а й важливим виміром або аспектом демократії.

5.1.1. Посткомуністична трансформація і громадянське суспільство

Концепція громадянського суспільства, що зародилася ще на зорі Нового часу, пройшла декілька етапів свого розвитку, змінюючи свій зміст паралельно з розвитком суспільної реальності, яку вона позначала¹. З другої поло-

¹ Докладніше див.: Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) // І. Незалежний культурологічний часопис. — 2001. — Число 21. — С. 6–32.

вини XIX ст. і до другої половини XX ст. про неї майже забули. А потім, у час розпаду комуністичних тоталітарних режимів, вона знову досягнула піку своєї популярності — як у західному світі, так і в країнах, що стали на шлях демократичної трансформації. Про точний зміст поняття та про швидкість утілення в життя позначуваного ним ідеалу в той час мало хто задумувався. Зрідка згадували й про небезпеки, які, за словами англійського дослідника Джона Кіна, полягали в тому, що громадянське суспільство «дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою», а тому за певних умов може перетворитися на поле битви, де «лисиці насолоджуються свободою полювати на курей»².

Через деякий час стала очевидною й інша складність з утвердженням громадянського суспільства. Там, де демократію будували заново (як в Україні, Росії чи Молдові), а не поверталися до неї (як у Балтійських країнах, Чехії або Польщі), громадянське суспільство не могло сформуватися так швидко, як було б потрібно, щоб служити опорою демократії. Виявилось, що на його повноцінний розвиток потрібно чекати десятиліттями. Процес «зростання» громадянського суспільства переважно спонтанний, а тому вимагає часу. Свідомі зусилля можуть бути спрямовані на сприяння його розвитку, але не на будівництво за певним, раціонально сконструйованим планом.

Відомий американський політолог Френсіс Фукуяма показав, що є «чотири рівні, на яких має відбуватись зміцнення демократії»: ідеологія, політичні інституції, громадянське суспільство, культура. Зміни на рівні громадянського суспільства, за його словами, відбуваються набагато повільніше, ніж на двох перших рівнях, а їх швидкість значною мірою залежить від особливостей культури³. Тому, хоч і стверджувалось, що громадянське суспільство повинно було стати передумовою політичної демократії, само воно не могло «вирости» без певного типу демократичної політичної культури і правової держави.

На зміну захопленню громадянським суспільством прийшли різноманітні сумніви та нарікання. Одні вважали цю концепцію занадто розпливчастою і майже тотожною поняттю «демократичне суспільство». Інші вбачали в ній спробу применшити роль держави, називали її знаряддям «ідеологічного проникнення» та «підпорядкування» перехідних суспільств більш розвиненим державам. Ще інші, навпаки, застерігали уряди західних країн від надмірного захоплення підтримкою розвитку громадянського суспільства в молодих демократіях, вважаючи, що такі зусилля можуть виявитися безплідними, а отже, означатимуть намарно викинені гроші.

В Україні дійшло до того, що лідер провладної політичної сили під час виборів 2002 р. виступив у пресі з «розвінчанням міфу» про громадянське суспільство, назвавши «підступним і хибним» уявлення про благі наміри громадських об'єднань, з якими найчастіше асоціюється «громадянське суспільство». Політик стверджував, що, діючи небезкорисливо, ці об'єднання «чинять на уряди

² Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Перекл. з англ. — Київ: К.І.С. — АНОД, 2000. — С. 51.

³ Фукуяма Ф. Примат культури // Ї. Незалежний культурологічний часопис (Львів) — 2001. — Число 21. — С. 49–51.

коригувальний пресинг і консультують політиків зі спеціальних питань»⁴. Такий демарш відомого політичного діяча, що представляв владу, яка «загравала» з громадянським суспільством, імітуючи зацікавленість у його розвитку та власну демократичність, мав зворотний ефект. Автора звинуватили в плагиаті і піддали гострій критиці. А його виступ у пресі пов'язали з тим, що громадянське суспільство в Україні зміцніло вже настільки, що влада почала його боятися.

«Реабілітація» поняття громадянського суспільства і захоплення ідеєю творення дійсності, яка б відповідала його змісту, настали в Україні після подій листопада–грудня 2004 р. Як би ці події хто не називав і на боці яких би сил — «помаранчевих» чи «синьо-білих» — не виступав під час масових народних акцій на майдані Незалежності у Києві та інших майданах України, ніхто не може заперечити, що це було величезне напруження сил народу, грандіозний сплеск суспільної енергії, яскравий вияв українського громадянського суспільства, яке нарешті показало себе здатним перемагати всесильну, як здавалося раніше, владу. Хоч ця перемога пізніше не була належно закріплена українськими політиками, досвід боротьби допоміг подолати типовий для посткомуністичних суспільств страх і невіру в свої сили. Люди побачили можливості мобілізованого громадянського суспільства і почали шукати шляхів подальшого впливу на стан справ у країні. Стало зрозуміло, що практика громадянського суспільства варта того, щоб її розвивати в найрізноманітніших формах, а отже, й концепція громадянського суспільства заслуговує вивчення і застосування.

Громадянське, цивільне, цивілізоване, невойовниче суспільство

Під час Помаранчевої революції те, що здавалося недоліком українського громадянства — його терплячість та невойовничість — обернулося значними перевагами: суспільство виявилось здатним нейтралізувати агресивність режиму і гасити бойовий дух його охоронців за допомогою таких незвичних засобів політичної боротьби, як квіти та кольорові повітряні кулі.

Стійкість вкупі з мирною налаштованістю громадян, що вийшли на майдани країни, врешті змусили владну верхівку відступити, не застосовуючи насильства щодо протестантів.

Водночас, ще й зараз деякі дослідники вважають це поняття таким, що позначає «ефемерне», невловиме явище. Крім того, критики концепції відзначають неоднозначний вплив громадянського суспільства на встановлення політичних режимів. Американська дослідниця Шеррі Берман, наприклад, до-

⁴ Йдеться про статтю В. Литвина «Громадянське суспільство: міфи й реальність», яка була опублікована в російськомовній київській газеті «Факты и комментарии» 19 січня 2002 р., а потім перекладена газетою «Дзеркало тижня» (26 січня 2002 р.), в якій навколо неї розгорнулася широка дискусія.

водить, що у 20–30-ті роки минулого століття наявні форми громадської організації в Німеччині не лише не перешкодили, а й посприяли утвердженню тоталітарного нацистського режиму⁵. Таке розмаїття оцінок говорить лиш про одне: потрібно уникати ідеалізації громадянського суспільства, трактування його у вигляді якоїсь панацеї проти всіх суспільних негараздів. Бувають обставини, за яких громадянське суспільство дичавіє, зникає, перероджується.

5.1.2. Виокремлення громадянського суспільства

Щоб уникнути необґрунтованих суджень про таке складне й багатогранне явище, яким є громадянське суспільство, і щоб зі знанням справи оцінювати його важливість для будь-якої демократії, міру його присутності та суспільно-політичного впливу в Україні, потрібно:

- зрозуміти нормативний зміст поняття «громадянське суспільство» — що воно собою являє як ідеальний тип; які його основні риси, місце і роль у суспільній системі;
- окреслити «межі» громадянського суспільства, відокремивши його від інших суспільних феноменів і близьких понять;
- визначити різновиди громадянського суспільства через з'ясування його спільних і відмінних рис у різних країнах, окреслити його певні «зразки» — моделі;
- виходячи з цих знань, вже можна робити аналіз матеріалу, що стосується становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні.

Саме такої послідовності викладу матеріалу ми й дотримуватимемось у цьому розділі, відразу звернувши увагу на те, що *громадянське суспільство* не слід змішувати з соціумом як таким, з просто «людським суспільством», від якого громадянське суспільство відрізняється *історично, структурно і культурно*.

- **Історично** громадянське суспільство виникло на певному етапі розвитку західної цивілізації, коли там сформувались засновані на приватній власності ринкові відносини, ліберально-конституційний політичний лад і виник тип самостійної («модульної» за Е. Геллнером) особистості, яка мала схильність і правові можливості діяти автономно від держави та вступати у взаємодію з іншими людьми на контрактній основі (за домовленістю, з власної доброї волі, а не з примусу). Пізніше, у процесі еволюції, громадянське суспільство зазнало змін, утворивши історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди й поширившись на різні регіони і континенти настільки, що сьогодні стало можливим говорити навіть про глобальне громадянське суспільство.
- **Структурно** громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яка наближається до соціальної (*соцієтальної*) сфери суспільного життя, напряду не пов'язаної з економічно-виробничою та державно-управлінською його сферами (рис. 5.1).

⁵ Berman, Sheri. Civil society and the collapse of the Weimar Republic // World-Politics. — 1997. — April, Vol. 49. — P. 401–429.

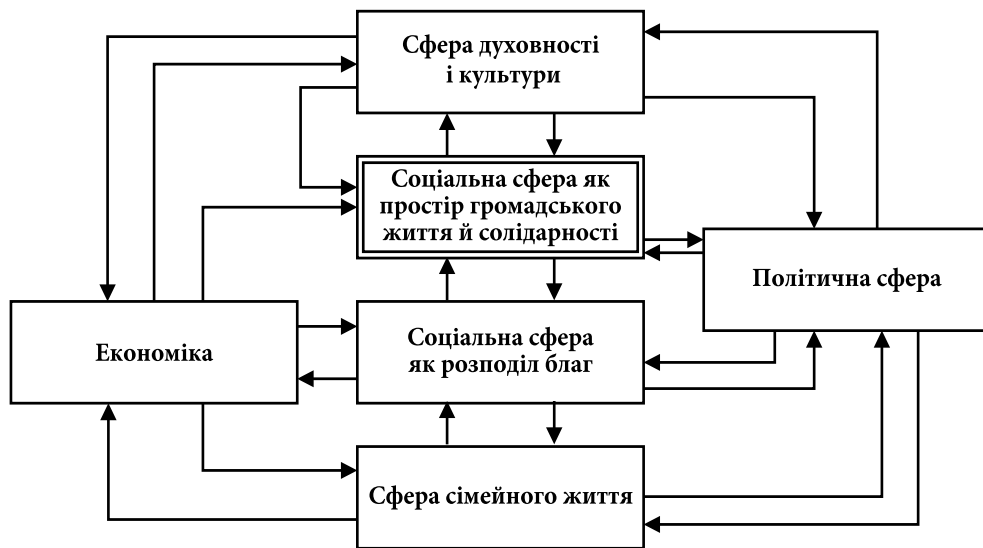

Рис. 5.1. Місце громадянського суспільства в суспільній системі

У зародковому стані ця сфера присутня в кожному сучасному суспільстві. Однак суспільства різняться її розвитком (вона може, як за тоталітаризму, прямувати до нуля, а може охоплювати основний простір людської життєдіяльності) та якістю: системою цінностей, рівнем розвиненості, повноцінністю функціонування. Основний продукт цієї сфери, за соціологом Т. Парсонсом, — солідарність. А солідарність — структурне ядро такого явища, як соціальний капітал, що допомагає суспільствам бути сильними і творити добро.

Солідарність — відчуття згуртованості і взаємної підтримки людей — зростає у випадку групової самоорганізації — заради вирішення спільних проблем, захисту прав та інтересів чи просто спілкування. Внаслідок самоорганізації виникають первинні осередки громадянського суспільства — різноманітні громади й громадські об'єднання (асоціації), які утворюють каркас громадянського суспільства. Вони є своєрідними «вузликами», що скріплюють і тримають разом горизонтальну мережу (павутину) асоціативного життя, різноспрямованих перехресних зв'язків і взаємодій громадян демократичної держави.

- **В аспекті культури** громадянське суспільство демонструє відданість громадянським цінностям і готовність їх захищати: свободі та рівноправності, непорушності прав людини, плюралізму, толерантності, довірі до інших людей та соціальних інституцій, зацікавленості суспільними справами.

Отже, громадянське суспільство — це певна сфера і тип людської взаємодії, з притаманними їй якісними характеристиками. Воно — продукт самоорганізації вільних і рівноправних індивідів, помічник і протиположність структурам державної влади.

5.1.3. Інституції та функції громадянського суспільства

Інституції громадянського суспільства. Громадянське суспільство має складну внутрішню структуру, до якої входять його інституції і певний тип культури. Інституціями громадянського суспільства є:

- ▶ добровільні громадські організації (скорочено — ГО, а також їх різновид — НДО або НУО)⁶ та громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування — поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади⁷;
- ▶ незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формулюють і оприлюднюють громадську думку;
- ▶ громадська думка як соціальний інститут;
- ▶ у певному аспекті — вибори, референдуми та громадські ініціативи, коли вони слугують засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;
- ▶ залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи (як от суди присяжних, третейські суди, народні міліцейські загони тощо);
- ▶ розподільчо-регулятивні інституції держави загального добробуту, пов'язані зі соціальною активністю громад та соціальною роботою;
- ▶ самі територіальні громади, які можуть досягати високого рівня самоорганізованості та функціонувати як цивільні спільноти.

Громадські організації — різновид інституцій громадянського суспільства

На фото: слухачі ГО «Інститут громадського лідерства» у Львові на презентації програми «Молодь». 2006 р.

⁶ НДО — недержавні організації, НУО — неурядові організації. Про їх відмінність від ширшого поняття громадська організація буде сказано в підрозділі 5.4.2.

⁷ Пізніше розвинені політичні партії залишаються тісно пов'язаними з громадянським суспільством, з одного боку, і владними інституціями — з іншого, слугуючи ланкою зв'язку між ними.

Культура громадянського суспільства. Охарактеризовану вище сукупність інституцій можна вважати елементами громадянського суспільства лише за умови, що зайняті в них соціальні актори є вільними та рівноправними громадянами, носіями громадянських цінностей, а саме:

- ▶ їм не чужі суспільні проблеми і вони зорієнтовані на громадські справи;
- ▶ вони вірять у свою здатність вирішувати малі й великі справи в суспільстві;
- ▶ комунікують між собою і зі своїм середовищем на засадах довіри й толерантності;
- ▶ індивідуалізм та змагальність (конкуренція) у їхній діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси.

Громадянська культура, про яку докладніше йтиметься в розділі 9, є культурою участі й підтримки, з прихильним, але водночас критичним ставленням громадян до демократичної політичної систем, зі збереженням необхідного для стабільного розвитку демократії балансу між активністю і пасивністю громадян, при їх впевненості у своїй спроможності впливати на стан справ у суспільстві.

Як сукупність певних структур та властивих їм процедур і форм взаємодії громадянське суспільство являє собою певний зріз суспільства як цілого. Його зримий вияв — наявність «критичної маси» заснованих на громадянських цінностях відносин громадянського типу в сфері економіки, політики, культури тощо, охоплення ними значних секторів суспільства. Якщо це є, то тоді все суспільство можна назвати громадянським. Структури громадянського суспільства (організоване громадянство) задають у такому суспільстві тон, створюють призму, через яку змушені дивитись на світ усі асоційовані і неасоційовані, активні і пасивні громадяни. І вести себе відповідно, якщо вони хочуть бути визнаними і почутими, а їхні інтереси мають бути враховані. Громадяни в такому суспільстві засвоюють громадянську культуру або, щонайменше, пристосовуються до її стандартів.

Функції громадянського суспільства. Функції є втіленням основних напрямів діяльності громадянського суспільства, його впливу на суспільне життя. Найголовніші з них такі:

По-перше, громадянське суспільство є засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські спілки та об'єднання розв'язують самотужки або на рівні місцевого самоврядування. Тим самим вони полегшують виконання державою її функцій, бо зменшують «тягар проблем», які їй доводиться розв'язувати.

По-друге, інституції громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у своїх силах, служать опорою у їхньому можливому протистоянні з державою, оберігають демократію від зазіхань можливих узурпаторів влади.

По-третє, в межах цивільних громад та інституцій громадянського суспільства формується «соціальний капітал» — ті невід'ємні риси особистості та

форми взаємодії, які примножують рівень солідарності в суспільстві, роблять людей здатними до кооперації і спільних дій.

По-четверте, інституції громадянського суспільства систематизують і впорядковують протести та вимоги людей, мирно врегульовують конфлікти, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер. У такий спосіб вони також створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади.

По-п'яте, громадські організації як інституції громадянського суспільства виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна група отримує шанс «бути почутою на горі» владної піраміди. Зміст і форми цієї функції будуть ґрунтовніше розкриті в розділі 19.

У підсумку можна дати таке визначення громадянського суспільства:

Громадянське суспільство — самоорганізована й саморегульована, автономна сфера громадського життя, у якій функціонують добровільні громадські об'єднання, виникають суспільно значущі ініціативи, формується соціальний капітал (довіра, норми, мережі і навички соціальної взаємодії та солідарності) і, в разі потреби, «виставляються» вимоги політичним суб'єктам та структурам державної влади.

Громадянське суспільство, держава і політика. Громадянське суспільство виникає спонтанно і функціонує на засадах добровільної самоорганізації та ініціативи. Його автономність стосовно держави є відносною: вона стосується насамперед невтручання держави в діяльність громадянського суспільства, доки його суб'єкти не порушують закон. Водночас, у багатьох питаннях громадянське суспільство взаємодіє з державними інституціями, виступаючи то як їхній помічник і союзник, то як опонент.

Відстоюючи матеріальну і духовну незалежність людини від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей, інституції громадянського суспільства сприяють процесам політичної демократизації, набуттю державою ознак правової держави. Рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим фактором стабільного демократичного розвитку, а порушення її веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості й політичного безсилля народу. З іншого ж боку, — громадянське суспільство само залежить від держави; воно не може набути розвинених форм в умовах політичного насильства й тиранії. Тільки демократична, правова держава створює належний правовий простір для його функціонування.

Визнаючи автономність громадянського суспільства, правова держава має реагувати на запити і потреби асоційованого громадянства, видавати відповідні законодавчі акти та стежити за їх виконанням. Іншими словами, вона повинна створювати ситуацію правової захищеності громадян, формувати сприятливе правове поле для діяльності громадських інституцій. «Захищеність конституційних прав є фундаментальною умовою автономності громадянського суспільства і заборолом проти беззаконного правління»⁸.

⁸ Rossetti C. Constitutionalism and Clientelism in Italy // Democracy, Clientelism, and Civil Society. L. Roniger & A. Gunes-Ayata, eds. — Boulder (Colo.), 1994. — P. 87.

Неоднозначним є також співвідношення публічних видів діяльності: політичної і громадської. Спрощенням є надмірна політизація громадянського суспільства, ототожнення його з радикальними опозиційними рухами, спрямованими проти уряду. Але не менш одностороннім є зображення громадянського суспільства сферою, вільною від політики. Далі буде показано, що в одних типах громадянських суспільств домінують соціальні та культурні функції громадських об'єднань, в інших, навпаки, головною є політична залученість та політична діяльність. Але ці типи можуть видозмінюватись, переходити з одного стану в інший, бо немає непрохідної стіни між політикою і громадянським суспільством.

5.2. МОДЕЛІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

З попереднього викладу зрозуміло, що громадянське суспільство — це, з одного боку, «ідеальний тип», за допомогою якого намагаються аналізувати суспільну реальність. З іншого — це підсистема суспільства як цілого, що розвивається в політичному просторі і часі, має свої стадії та географічно-територіальні різновиди, що утворилися під впливом різних умов та обставин. Щоб глибше зрозуміти їхні особливості, вдаються до типологізації цих різновидів і до конструювання концептуальних моделей громадянського суспільства. Усі вони відображені в таблиці 5.1.

Під моделями громадянського суспільства розуміємо певні теоретичні конструкції, що вибудовуються заради упорядкування величезного розмаїття реально існуючих громадянських суспільств навкруг визначених критеріїв: часових, просторових, функціональних та інших.

Таке «модельювання» дуже важливе для узагальнення емпіричного матеріалу щодо становлення та функціонування громадянського суспільства в різні часи у різних народів.

Таблиця 5.1.

Різновиди (моделі) громадянських і не-громадянських суспільств

Громадянські суспільства		Не-громадянські суспільства	
Часовий (історичний) критерій*	Просторовий (географічний) критерій	Функціональний критерій**	Історичні, соціальні та політичні критерії
1	2	3	4
(1) громадянське суспільство-I — ранньобуржуазне суспільство, в якому зростала роль міжособових контрактів та громадських асоціацій	(1) англосаксонський / північноамериканський тип	(1) «посередницьке» (неполітизоване) громадянське суспільство	(1) патріархальні аграрні суспільства

1	2	3	4
(2) громадянське суспільство-II — з загостреними соціальними суперечностями та значною мірою «здичавіння»	(2) західноєвропейський (континентальний) тип (3) центрально-східно-європейський тип	(2) демократичне громадянське суспільство («школа демократії»)	(2) дихотомічні (розколоті) / олігархічні суспільства** (3) «одержавлені» суспільства за тоталітарних режимів
(3) громадянське суспільство-III — суспільство нового середнього класу в країнах загального добробуту, а також молодій демократії	(4) східноазійський тип та інші	(3) «виборче» (селективне) громадянське суспільство (4) «постмодерне» («мультимедійне») громадянське суспільство	(4) анархічні, криміналізовані суспільства (5) клієнтельно-патронажні суспільства

* За Джефрі Александером.

** До класифікації Ненсі Розенблум тут додано «постмодерне громадянське суспільство».

5.2.1. Історичні моделі громадянського суспільства

Прийнятним варіантом періодизації розвитку ідеї і практики громадянського суспільства можна вважати три стадії розвитку і три історичні типи громадянського суспільства, виокремлені професором Каліфорнійського університету Дж. Александером і умовно названі ним «громадянським суспільством -I, -II і -III»⁹.

«Громадянське суспільство-I» (як соціальний феномен і як теоретична концепція) охоплює період від кінця XVII до першої половини XIX ст. Її основні положення були сформульовані такими видатними мислителями, як Дж. Лок, А. Фергюсон, Ш.-Л. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель, А. де Токвіль. Застосувавши термін *societas civilitas* (пізніше: *civil society* — цивільне суспільство)¹⁰ для означення нових суспільних порядків, що утверджувались на їхніх очах, ці мислителі започаткували властиве й нинішнім концепціям громадянського суспільства уявлення про нього як про творця держави (за теорією суспільного договору), її партнера і, водночас, опонента та «контролера». Об'єднує обидві сфери закон, який твориться державою відповідно до потреб та інтересів морально обумовленого громадянського суспільства.

⁹ Alexander J. C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations / In the book: Real Civil societies. Dilemmas of Institutionalization. Ed. by Jeffrey C. Alexander. — London etc., 1998. — P. 1–19.

¹⁰ Дж. Кін зазначає, що раніше цей термін означав мирне, невійськове суспільство, здатне врегулювати свої проблеми без застосування насильства.

На практиці громадянське суспільство-I було молодим буржуазним суспільством, що утверджувало ліберальні свободи, підкорялося закону, формувало громадську думку щодо проблем, які були визнані загальнозначущими. Ринок надавав цьому суспільству механізми саморегуляції, звільняючи неполітичну сферу від потреби в державній регламентації. Тому його вимогою була «мала держава». Воно утверджувало контрактні форми горизонтальної взаємодії. Люди, яких єднали спільні інтереси, намагалися захищати їх за допомогою добровільно утворюваних спілок та асоціацій, що функціонували автономно під охороною закону. Разом з тим, ринок ніс і антигромадянські тенденції: надмірний індивідуалізм, різке соціальне розшарування, знедолення трудових класів, втрату ними почуття суспільності.

Столиця Шотландії Единбург часів Адама Фергюсона (1723–1816) — одного з перших теоретиків громадянського суспільства, який пов'язав це поняття з «підприємницькою стадією» розвитку людства та становленням сучасної західної цивілізації. Фергюсон був першим серед англомовних авторів, хто вжив слово «цивілізація».

Належачи до шотландської філософської школи «морального глузду», А. Фергюсон вважав, що суспільна солідарність і відповідальність громадян закорінені у вроджених моральних почуттях людини. Як наслідок, громадянське суспільство було для нього природним виявом цих почуттів.

В міру загострення цих проблем, зростання стурбованості ними і наростання класової боротьби теорія громадянського суспільства, що акцентувала увагу на його позитивних, солідаристських аспектах, відходила у минуле. Наступав період *громадянського суспільства-II*, який тривав від середини ХІХ до другої половини ХХ ст. Як елемент суспільної системи і як автономна щодо державних структур сфера публічного життя громадянське суспільство зберігається (а в країнах так званого «другого ешелону» цивілізації щойно починає утверджуватись). Але в багатьох країнах, де раніше була розроблена теорія громадянського суспільства, тепер змінюються його якісні параметри.

Суспільство, за висловом Дж. Кіна, «дичавіє». Це виявляється у пануванні насильницьких методів розв'язання конфліктів, у «нецивілізованому» поведженні та незбалансованому впливі тих, кого ми нині назвали б «олігархами». Як протидія стають популярними соціалістичні концепції суспільного розвитку, у тому числі й одна з найрадикальніших — марксизм. К. Маркс і Ф. Енгельс та їхні послідовники оголошують громадянські зв'язки і громадянське суспільство формою класових відносин, породженою капі-

талістичним способом виробництва, яка разом із ним має й загинути.¹¹ У першій половині ХХ ст. в низці країн громадянське суспільство взагалі на деякий час сходить зі сцени внаслідок гіпертрофії державних функцій «легітимного насильства» (фашизм і сталінізм). Не дивно, що концепція громадянського суспільства стає непопулярною.

Громадське життя і його теоретичне осмислення в історії України

На період громадянського суспільства-II припадає становлення осередків громадянського суспільства в Центрально-Східній Європі і, зокрема, в тій частині України, яка належала до Австрійської (згодом — Австро-Угорської) імперії. Остання ступила на шлях конституційного розвитку, надавши рівні права народам, які входили до її складу. За умов дотримання принципів правової держави владою Австрійської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувся злет громадянської свідомості й організованого громадського життя українців Галичини.

У цей же час громадський рух розгорнувся й на Наддніпрянській Україні, але менш успішно, зосереджуючись переважно на просвітянській роботі. І тривав він тут короткий час — до остаточного встановлення влади більшовиків у 1921 р.

В Галичині ж громадянське суспільство було досить розвиненим упродовж 20–30-х років, аж до приєднання її до тоталітарного СРСР.

Визначні українські вчені цього періоду: М. Драгоманов, М. Грушевський, Б. Кістяківський, М. Шаповал — присвятили свої твори теоріям громад, громадського життя і правової держави.

Докладніше див.: **Колодій А. На шляху до громадянського суспільства.** Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. — Львів: Червона калина, 2002. — С. 113–155 (розділ 4).

«Громадянське суспільство-III» як концепція відродилось у другій половині ХХ ст., насамперед завдяки працям відомого німецького філософа і соціолога Юргена Габермаса. Його теорії соціальної комунікації та «публічної сфери» («сфери відкритості») справили істотний вплив на подальшу інтерпретацію поняття, за допомогою якого спочатку було розроблено «стратегію трансформування диктаторських режимів»¹² у Центральній та Східній Європі, а потім його було використано для пояснення успіхів і невдач у процесі переходу до ринку й демократії.

Втім, у другій половині ХХ ст. концепція громадянського суспільства «оживила» не лише в цьому регіоні. Сфера її застосування поширилась мало не на весь світ. Нові реалії суспільства загального добробуту в країнах розвинутої демократії привернули до нього увагу тих учених, які намагаються знайти способи поєднання зусиль держави і громадянського суспільства в досягненні рівної

¹¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. — Т. 3. — С. 34–37.

¹² Арато Е., Коген Дж. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства // Політична думка. — 1996. — № 1. — С. 26.

свободи та більшої справедливості для всіх, а також у формуванні соціального капіталу, який за даними деяких дослідників почав занепадати зі вступом країн Заходу в інформаційну еру. Сформувався також концепція «глобального громадянського суспільства».

5.2.2. Функціональні моделі громадянського суспільства

Американська дослідниця Ненсі Розенблум виділяє три різновиди громадянських суспільств на основі функціонального критерію. До уваги береться мета і вид діяльності ГО як головних інститутів громадянського суспільства (див. стовпчик 3, таблиця 5.1). На цій основі виділяється посередницьке, демократичне та виборче громадянські суспільства¹³.

«Демократичне громадянське суспільство» вирізняється насамперед тим, що його суб'єкти роблять наголос на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур (функція противаги). Головною справою громадянських об'єднань тут є «прищеплення громадянам почуття політичної дієспроможності, здатності до розгляду політичних питань, а також схильності розглядати їх в ім'я загального добра. Задля цього вони повинні внутрішньо бути ліберально-демократичними «міні-республіками», орієнтованими на публічні арени обговорення і здійснення політики».

«Посередницьке громадянське суспільство» виступає ареною формування таких чеснот, як вихованість, «соціабельність», здатність до солідарного розв'язання проблем. Воно націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадянськості, відкритості, товариськості і відповідальності — якості, що забезпечують цілісність плюралістичної ліберальної демократії (як це описано у А. де Токвіля) і забезпечують примноження соціального капіталу. У посередницькому громадянському суспільстві від громадських асоціацій «не очікують формування політичних достоїнств, а соціальне співробітництво зовсім не обов'язково тут має трансформуватись у політичне представництво».

«Виборче громадянське суспільство» докладає зусиль до підвищення економічної ефективності і загального добробуту. Це поки що нова тенденція в розумінні його функцій, але саме вона, на думку автора, найбільше відповідає умовам сучасності. До цих різновидів варто додати «постмодерне громадянське суспільство» (або «мультимедійне», за формулюванням С. Телешуна), що акцентує увагу на правах меншин, глобальних та інших постмодерних проблемах, послуговується засобами (інфраструктурою) інформаційної ери і формується завдяки їй.

Названі моделі, хоч і виведені з реального життя, є лише теоретичними конструкціями, засобами пізнання, які більшою чи меншою мірою відповідають практиці громадянського суспільства окремих країн на певних етапах, але ніде й ніколи не існують у чистому вигляді, переплітаючись з іншими моделями. США, наприклад, пройшли шлях від «посередницького громадянського суспільства» (перша половина XIX ст.) через політизований період «демократичного громадянського суспільства» у першій чверті та в 60–70-х роках

¹³ Rosenblum N. L. Civil Societies: Liberalism and the Moral Uses of Pluralism // Social Research. — Vol. 61. — No. 3 (Fall 1994). — P. 540–557.

XX ст., а тепер перебувають у стадії «виборчого» суспільства та утвердження «постмодерного» громадянського суспільства.

5.2.3. Географічні (цивілізаційно-культурні) моделі громадянського суспільства

На основі просторового критерію (стовпчик 2 таблиці 5.1) можуть бути окреслені географічні, культурно-цивілізаційні моделі громадянського суспільства — за країнами та цивілізаційними групами країн. Це *англосаксонський* (британський і північноамериканський) тип; *західноєвропейський* (континентальний) тип; *центрально-східноєвропейський* тип; напевне, також *східноазійський* (Японія, Південна Корея, Сінгапур та інші країни регіону із специфічною культурою), *близькосхідний та інші* малодосліджені або малорозвинені типи. Особливості цих моделей визначаються типом культури: загальної, релігійної, а особливо — політичної та правової. Культурне середовище формує громадянські цінності, а вони впливають на характер взаємодії суб'єктів громадянського суспільства, їх взаємостосунки з державою, рівень політизації громадянського життя тощо.

Найдокладніше в науковій літературі описана англосаксонська модель (Велика Британія, США, Канада), на яку вплинула культура звичаєвого права та протестантська етика. Однією з особливостей цієї моделі є така риса суспільної свідомості, як «правильно потрактований особистий інтерес». Йдеться про органічне поєднання індивідуалізму зі здатністю допомагати іншим: почасти з милосердя, але також і з розрахунку: адже тому, хто допомагає, колись також може знадобитися допомога інших людей і вони йому відплатять взаємністю. Як наслідок, зберігаючи автономність, люди схильні кооперуватися з іншими для вирішення спільних справ.

Інша примітна риса громадянського суспільства цього типу — надзвичайно велика поширеність громадських організацій неполітичного характеру та домінування внаслідок цього моделі посередницького громадянського суспільства. Цю рису відзначив французький вчений і державний діяч Алексіс де Токвіль, подорожуючи Америкою у першій половині XIX ст. У своїй книзі «Про демократію в Америці» він захоплено відзначав велику схильність простих американців до творення асоціацій: «Всюди, де на чолі певної справи ви побачите уряд у Франції або титуловану особу в Англії, у Сполучених Штатах ви з певністю знайдете асоціацію»¹⁴. Культура політичного узгодження і компромісу була наслідком американського способу життя і на той час ще не була притаманна континентальній Європі, особливо завжди готовому до революційних вибухів французькому суспільству.

Особливістю громадянського суспільства в сучасній Великій Британії також була і є поширеність неполітичних форм громадського життя. Тут склались форми взаємодії між громадянами, які А. Фергюсон називав «громадянськими відповідальностями», а Е. Берк — «малими об'єднаннями». Державні діячі кра-

¹⁴ Tocqueville A. de. Democracy in America. Edited and abridged by R.D.Heffner. — New York, 1984. — P. 198.

їни надають їм великого значення, підкреслюючи, що саме добровільна участь громадян у вирішенні різноманітних суспільних проблем від покращення системи освіти до впорядкування населених пунктів і зменшення злочинності — зміцнює не лише громадський сектор, а й усе суспільство¹⁵.

Малі справи неполітизованого (посередницького) громадянського суспільства — це те, що робить громадян господарями у своїй країні, долає відчуження і дарує людям зашине життя у власній країні, якою можна пишатися.

На фотографіях у цій рамці — результат громадської ініціативи «Лідс в цвіту»: клумби в одному зі скверів міста Лідс з табличками, на яких вказано, ким вони були створені та профінансовані. На фото вгорі напис: за проектом однієї з початкових шкіл та за спонсорської допомоги групи власників «EVANS»; внизу — міська рада за підтримки групи ресторанів «AAGRAH». Аналогічні ініціативи проводяться по всій Великобританії в межах кампанії «Британія в цвіту» під егідою Королівського садівничого товариства*.

Спрямування діяльності учасників кампанії дуже різноманітні: від створення клумб і проведення квіткових виставок та конкурсів до протидії засмічуванню міст, графіті, вандалізму й антисоціальної поведінці. Якнайширшу участь у цій діяльності беруть пенсіонери та школярі, а її результати справді вражають: з ранньої весни й до пізньої осені країна потопає в квітах. Квіти всюди: при дорогах — у вазонах і на клумбах, під деревами в містах і лісопарках, на берегах озер, вздовж мурів старих замків.

В Україні також діє Товариство квітниківів, але це скоріше клуб за інтересами, аніж загальнонаціональна громадська ініціатива. Вирішення повсякденних «малих справ» ще не стало в нашій країні справою честі і відповідальності усього громадянства.

*Див.: <http://www.rhs.org.uk/britaininbloom/index.asp> —

Britain in Bloom;

http://www.leeds.gov.uk/Environment_and_planning/ —

Leeds Floral Initiative and Leeds in Bloom.

«Малі справи», «сусідські об'єднання», «локальна демократія» — це ті форми людської співпраці й солідарності, які прокладають шлях до впорядкованого життя, сильної і стабільної «великої демократії» у межах усього суспільства.

Хоч соціальні та політичні інститути Французької Республіки формувалися у той самий час, що й у США, хоч вони ґрунтувалися фактично на тих

¹⁵ Speech by the Rt Hon Gordon Brown MP, Chancellor of the Exchequer, Volunteering Conference. — 2005. January 31 // http://www.hm-treasury.gov.uk/newsroom_and_speeches/press/2005/press_11_05.cfm

самих ідеологічних засадах (визнання природних прав людини, ідей народно-го суверенітету та суспільного договору), форми суспільної взаємодії, солідарності і політичної активності тут були іншими — більш політизованими, радикальними, організованими навколо ліній класового поділу тощо. Французи вже тоді більшою мірою залежали від держави та державної політики. У деяких аспектах французькі соціальні інститути могли бути демократичнішими, в інших — аристократичнішими, але завжди вони були менш ліберальними. В інших країнах континентальної Західної Європи громадянське суспільство також було інакшим: мало більшу частку комунітаризму чи революційності, було більш переплетене з політикою, більш ідеологізоване тощо. Тут значно більш розповсюдженою завжди була модель демократичного громадянського суспільства, яке, передовсім, є засобом політичної соціалізації та мобілізації.

Щоправда, рухаючись далі на Схід, побачимо, що в Німеччині, де держава розглядалася як «попередник бюргерського суспільства, його опікун, вихователь і каратель», громадянське суспільство не було таким незалежним, як у вищезначених країнах. Це так званий напівзахідний варіант розвитку стосунків держави і громадянського суспільства.

І, нарешті, у країнах Східної Європи (за винятком Росії) формувалося «освічене громадянське суспільство», «суспільство-культура». Як і на Заході, воно виникало незалежно від держави, однак, на відміну від Заходу, спочатку поширювалось тільки на сферу освіти і культури. Визначальну роль в усіх сферах суспільного прогресу відігравала духовно-інтелектуальна еліта — інтелігенція, що прагнула «підтягнути» свій народ до здобутків світової цивілізації. Ця риса видозмінила модель громадянського суспільства з масового, закоріненого в народі (grass-roots) на «інтелігентське», або «освічене» (Р. Шпорлюк)¹⁶. Такою була, зокрема, і спадщина України.

Громадські дискусії в сучасному Львові

Продовженням традицій «освіченого громадянського суспільства» у Львові можна вважати публічні семінари та інші акції просвітницького характеру, які від середини 90-х рр. проводить редакція громадської організації «І. Незалежний культурологічний журнал». На них відбуваються публічні дискусії з проблем соціального і культурного розвитку регіону та країни, транскордонного співробітництва, актуальних питань внутрішньої і міжнародної політики.

На фото: Дискусія за доповіддю проф. Ярослава Грицака про історію та перспективи розвитку м. Львова.

¹⁶ Шпорлюк Р. Досліджуючи драму історії, або національні шляхи до сучасності // Зустрічі. — 1991. — № 2. — С. 82.

5.2.4. Не-громадянські суспільства

Різновиди не-громадянських суспільств. Не менш різноманітними, ніж громадянські суспільства, є і їх антиподи — не-громадянські (non-civil) або навіть антигромадянські (uncivil) суспільства. Їх вивчення представляє теоретичний і практичний інтерес як тому, що вони існують у великій частині країн світу, так і тому, що в зіставленні з ними виразніше проглядаються риси громадянських суспільств. У таблиці 5.1. різновиди не-громадянських суспільств представлені у стовпчику 4. Типологізація здійснена за часовим, соціальним та політичним критеріями.

У першому випадку йдеться про не-громадянські суспільства в доіндустріальних (традиційних) суспільствах (інколи вони можуть бути протогромадянськими¹⁷). Соціальна взаємодія індивідів і груп заради спільних справ на засадах добровільної організації вільних індивідів тут ще просто не склалася. Окрема особа якщо й знаходить прихисток у колективі (громаді, общині), то зливається з нею, її окрема воля мало що значить. Адже в традиційній громаді панує аскриптивна («приписна» за походженням) форма солідарності, а не договірна і добровільна, як в індустріальну та постіндустріальну епоху.

Другий різновид не-громадянських суспільств виникає в сучасних антидемократичних системах. Тоталітарні режими цілеспрямовано руйнують будь-які спроби налагодження взаємодії громадян поза державним впливом, контролюють усі об'єднання та вихолощують приватну ініціативу, тримають громадян у страху, який паралізує їх самодіяльність. Права людини за тоталітаризму порушуються, а усі сфери суспільного і, навіть, особистого життя підпорядковуються державному контролю.

Третій різновид не-громадянських суспільств виникає в суспільствах з глибоким соціальним розшаруванням, монополізацією ресурсів невеликим числом власників та недостатньою конституційно-правовою захищеністю громадян. За умов глибокої та «невиправної» асиметричності в розподілі ресурсів, взаємодія нерівних партнерів набуває викривленої форми патронажно-клієнтельних стосунків (докладніший опис — у розділі 18).

Останній, четвертий, різновид виникає за умов анархії, хаосу, панування криміналізованих стосунків. Через слабкість держави та різні форми гіпертрофованого відчуження настає розпад соціальних зв'язків або переважання їх патологічних форм.

Не-громадянська спадщина комуністичного тоталітаризму. Розглянемо докладніше один із різновидів не-громадянського суспільства в колишньому СРСР.

Попри наявність різних підходів до питання про те, чи існувало громадянське суспільство за умов комуністичного правління, більшість спеціалістів з теорії громадянського суспільства вважають, що для нього не було

¹⁷ Про їх особливості див.: Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. — Львів: Червона калина, 2002. — С. 138–139.

ні передумов (як-от панування правових відносин, приватної власності, свободи створення асоціацій), ні можливостей для прояву ініціативи. Так звані «громадські» організації, як-от Комсомол, профспілки або ДТСААФ та ДСО були повністю одержавлені. Комуністичний режим творив їх задля камуфляжу своєї сутності, а також у мобілізаційних цілях. Завдання цих організацій полягало в тому, щоб бути «привідними пасами», які з'єднують партійно-державну машину з народом. За їх допомогою державно-партійні структури тримали під контролем усіх більш-менш суспільно активних громадян і мобілізували їх на проведення тих чи інших вигідних для органів влади акцій, створюючи лише видимість громадського життя. Що ж стосується поодиноких, маловідомих загалом виступів окремих осіб чи їх невеликих груп («дисидентів») з висловленням своєї особливої думки, то їх режим карав ГУЛАГами та «психушками».

Доля генерала Петра Григоренка (1909–1986)

З поміж таких сміливців, хто намагався відкрито зайняти громадянську позицію в умовах тоталітаризму, був славний син України генерал Петро Григоренко — один з найвідоміших дисидентів радянських часів, засновник Московської та Української Гельсінських груп, що стежили за дотриманням гуманітарної частини гельсінських угод 1975 р., стійкий борець за повернення на батьківщину депортованих сталінським режимом кримських татар.

Висловлені вголос сумніви щодо непомильності Сталіна перед війною, намагання повернути увагу до необхідності демократизації внутрішньопартійного

життя у період хрущовської відлиги, організація (після невдачі відкритої критики «партійної лінії») підпільного «Союзу боротьби за відродження ленінізму» і намагання через листівки донести до суспільства свої погляди про бюрократичне переродження партії, неспроможність її аграрної політики, становище робітників та інші дорого обійшлися непокірному генералу: його покарали ув'язненням до психіатричної лікарні, де він пробув загалом 8,5 років. Перед тим, як його випустили звідти, колишній генерал перебував серед людей з найсильнішими і найтяжчими психічними розладами — людодів, убивць, гвалтівників. Тільки надзвичайно сильний характер, допомога близьких людей (родичів та однодумців) допомогли йому вистояти.

Помер Петро Григоренко у 1986 р. у США, куди його відпустили на лікування під тиском міжнародного правозахисного руху, позбавивши після цього радянського громадянства. Здоров'я справді було підірване, але П. Григоренку ще вдалося написати безцінні спо-

мини про своє життя й епоху, у тому числі книгу під назвою «В підпіллі можна зустріти тільки щурів...»

Доля генерала Григоренка — це доля людини, яка цінувала людську гідність і хотіла бути Людиною і Громадянином за умов, коли людині була приписана роль «гвинтика» нелюдської системи.

Див.: Григоренко П. Сокрытие исторической правды — преступление перед народом! — <http://antology.igrunov.ru/authors/grigorenko/1102844899.html>

Григоренко П.: В подполье можно встретить только крыс... — <http://antology.igrunov.ru/authors/grigorenko/rats.html>; <http://militera.lib.ru/memo/russian/grigorenko/index.html>.

Алещенко В. Обреченный говорит правду // Зеркало недели. 1997. 25 октября. — <http://www.zn.ua/3000/3150/13586/>

На фото вгорі: П. Григоренко. Портрет (з сайту <http://antology.igrunov.ru/authors/grigorenko/>); внизу: Могила П. Григоренка на кладовищі Південний Баунд-Брук (штат Нью-Джерсі, США); фото автора розділу, 2003 р.

Порушення рівноваги між громадянським суспільством і державою в радянський період відкрило шлях, з одного боку, до гіпертрофії владних структур, а з іншого, — до занепаду ініціативи та самодіяльності народу. В системі тотального усупільнення люди стали безвідповідальними, інфантильними, їх опанували пристосовництво, конформізм, байдужість, страх — риси, яких народ так важко позбувався упродовж усіх 90-х років.

5.3. ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У другій половині 80-х – на початку 90-х років Україна розпочала рух до демократії у жорсткому політичному протистоянні із залишками старого комуністичного режиму, який ніяк не хотів здавати своїх позицій. Не дивно, що перевагу в цей час здобуло «демократичне громадянське суспільство». Завдяки піднесенню політизованих громадських рухів у 1988–1991 рр. Україна здобула і втримала державну незалежність і почала свій рух до ринку й демократії.

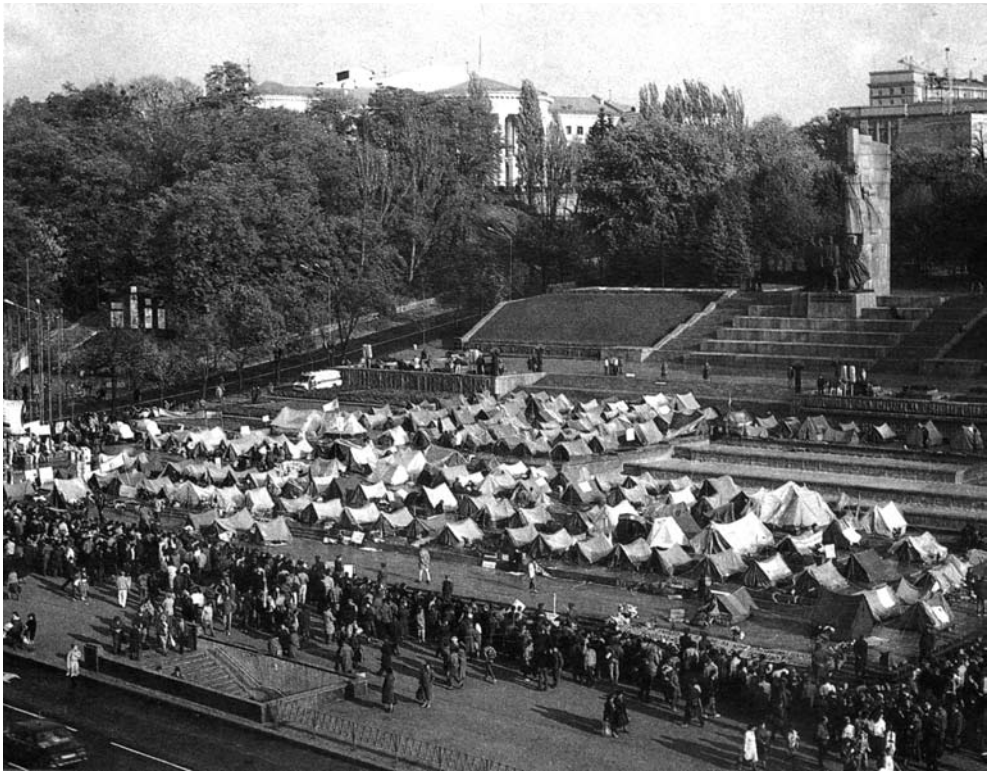
5.3.1. Горбачовська «перебудова» і відновлення громадського життя в Україні

Перехід до громадянського суспільства і правової держави розпочався ще в колишньому СРСР — з делегітимізації і лібералізації комуністичного режиму за правління останнього Генерального секретаря ЦК КПРС і першого й останнього Президента СРСР Михайла Горбачова, який розпочав реформи під гаслом «перебудови». Хоч головною метою «перебудови» було економічне зростання ("прискорення"), її реальним результатом стала «гласність», запровадження якої супроводжувалось значними зрушеннями в свідомості людей. Паралельно з гласністю відбувалося визнання соціального й політичного плюралізму — спочатку так званого «соціалістичного», а потім уже — без ідеологічної ідентифікації. Його наслідком стало швидке

зростання неформальних громадських, а пізніше й політичних організацій. Завдяки цим аспектам "перебудова" розбурхала суспільство. Уже перші організовані політичні та громадські сили змогли досягнути певного ступеня автономності.

В Україні найвизначнішу роль у пробудженні громадської свідомості та в інформуванні людей про громадські рухи й організації відіграла газета «Літературна Україна» та її видавець — Спілка письменників України. Найбільш відомими з перших громадських об'єднань були: Культурологічний клуб у Києві (1987), культурологічне Товариство Лева у Львові, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, екологічний рух «Зелений світ», товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму «Меморіал» та інші.

Величезний вплив на перебіг політичних подій і подальшу долю країни мало утворення Народного руху України за перебудову (НРУ, Руху) —

Революція на граніті. Жовтень, 1990 р.

Найгучніша акція масового протесту періоду боротьби за незалежність — студентське голодування в наметовому містечку в центрі Києва на площі Жовтневої революції (тепер — майдан Незалежності), біля підніжжя пам'ятника Леніну. Це був акт громадянської мужності та самопожертви, який спричинив зрушення в масовій свідомості, пробудив у людей віру в можливість захищати свої прагнення й інтереси всупереч волі правлячої, тоді ще комуністичної, верхівки.

масової, ідеологічно строкатої, проте антикомуністичної за своїм духом і національно зорієнтованої організації. Рух творився за зразком народних фронтів, що виникли і вже досягли значного впливу у країнах Балтії. У вересні 1989 р. був проведений його Установчий з'їзд, що означало фактичну легалізацію політичного плюралізму в країні. Усвідомленою стала потреба у формуванні політичних партій, перший період творення яких припав на період весни 1990 – літа 1991 року. Значним політичним досягненням демократичних сил у цей період стало створення після виборів 1990 року першої організованої опозиції у Верховній Раді — Народної Ради на чолі з академіком І. Юхновським, у складі якої було 125 депутатів. Завдяки їй у липні 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України — одну з найсмівливіших на всій території СРСР (окрім балтійських республік). Тим самим було зроблено перший дуже важливий крок до державної незалежності країни.

При цих здобутках, процес розкріпачення преси та реформування суспільних відносин загалом в Україні йшов повільніше, ніж у багатьох інших республіках. Однією з причин було те, що тут довше, ніж деінде, при владі затрималось компартійне керівництво «брежнєвської» генерації. Воно накладало серйозні обмеження на процеси економічної та політичної лібералізації. Державно-партійна монополія на участь у політичному житті, звинувачення на адресу «неформалів», що вони «рвуться до політики» були серйозними перешкодами для розгортання масових рухів. Тільки після скасування ст. 6 Конституції УРСР про керівну роль КПУ під тиском досі небаченої акції протесту — масового студентського голодування восени 1990 р., комуністична влада якоюсь мірою почала зважати на вимоги громадськості.

Організоване Українською студентською спілкою та Студентським братством (Львів) голодування було найбільш резонансною та однією з найрезультативніших (передусім у сенсі впливу на суспільну свідомість) громадських акцій масового протесту. Вона сколихнула Україну, пробудила й ту частину громадянства, яка ще спала в політичному сенсі, прискорила процеси демократизації і зрештою — забезпечила стійкість і послідовність України у здобутті та відстоюванні державної незалежності, у тому числі й під час референдуму 1 грудня 1991 р.

5.3.2. Розвиток громадянського суспільства в незалежній Україні

Формування правового поля для громадянського суспільства. Правові засади розвитку громадянського суспільства у період після здобуття незалежності окреслені насамперед Конституцією України, що була ухвалена Верховною Радою 28 червня 1996 р. та змінена 8 грудня 2004 р. в частині розподілу повноважень між гілками влади. Конституція надає широкі гарантії прав і свобод людини незалежно від походження, майнового стану, статі, раси, мови, релігії, політичних та інших переконань (розділи 10, 11). Водночас вона обмежує діяльність державних органів, що відповідає принципам правової держави і залишає простір для громадської самодіяльності

й ініціативи. У ст. 15 Конституції стверджується, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності»; всім гарантована свобода політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України. Разом із ст. 34 та 35, які гарантують громадянам право на свободу думки і слова, а також на свободу світогляду і віросповідання, ця стаття є конституційною підставою формування плюралістичного суспільства. Організаційне оформлення плюралізму через утворення громадянами партій та громадських організацій забезпечує ст. 35. Положення Конституції конкретизуються у законах та інших нормативних актах: указах Президента, постановах Верховної Ради та Кабінету Міністрів України.

Законодавче забезпечення структуризації громадянського суспільства почалося ще до прийняття Конституції. У 1992 році Верховна Рада України ухвалила Закон «Про об'єднання громадян», який у той час регулював діяльність і політичних партій, і громадських організацій. Пізніше до нього були внесені деякі доповнення і поправки, а також прийняті інші закони, що регулюють громадську діяльність.

Основні нормативно-правові акти, що безпосередньо стосуються громадянського суспільства (окрім актів фінансового та економічного змісту), можна поділити на дві групи і представити у вигляді наступної таблиці:

Таблиця 5.2.

Нормативно-правова база розвитку громадянського суспільства в Україні

Нормативно-правові акти, що регулюють створення та функціонування об'єднань громадян	Нормативно-правові акти, що регулюють взаємодію громадськості з органами державної влади та участь громадян у виробленні публічної політики
1	2
Закон України «Про об'єднання громадян», 1992 р. (із наступними змінами, незважаючи на які цей закон вважають застарілим)	Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», 1991 р. (прийнятий ще до ухвалення Конституції України і тому — застарілий)
Закон України «Про благодійництво та благодійні організації», 1997 р. (внесено новий законопроект)	Закон України «Про звернення громадян», 1996 р.
Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки», 1997 р. (із змінами і доповненнями)	Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», 1997 р. (вимагає заміни в контексті майбутньої адміністративно-територіальної реформи)
Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», 1998 р. (внесено новий законопроект)	Закон України «Про органи самоорганізації населення», 2001 р.

1	2
Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», 1999 р (із наступними змінами)	Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», жовтень 2004 р.
Закон «Про політичні партії», 2001 р. (із змінами і доповненнями; потребує подальших змін)	Указ Президента України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», 2005 р.
Постанова «Про затвердження Положення про порядок легалізації об'єднань громадян», 1993 р.	Указ Президента України «Про розвиток соціального діалогу в Україні», 2005 р.
Постанова «Про порядок реєстрації філіалів, відділень, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій зарубіжних держав в Україні», 1993 р.	Указ Президента України «Питання Національної ради з питань взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування», 2008 р.

У таблиці наведені лиш найголовніші зі «спеціальних» нормативних актів, які створювались саме для розвитку громадянського суспільства і забезпечення громадської участі — структурно і процесуально. Як бачимо, в цьому напрямі вже чимало зроблено. Проте й надалі у сфері формування правового поля для громадянського суспільства залишається чимало проблем. Директор Інституту громадянського суспільства Анатолій Ткачук вважає, що нормативно-правові акти, які регулюють порядок створення та діяльність НДО потрібно вдосконалити: спростити процедуру реєстрації НДО, змінити систему оподаткування громадських об'єднань та умови їх фінансової підтримки спонсорами і державою. Є потреба у прийнятті окремих законів про профспілки та інші типи громадських об'єднань.

До Верховної Ради внесено ряд законопроектів (нова редакція Закону «Про об'єднання громадян», нова редакція Закону «Про непідприємницькі організації», нова редакція Закону «Про дитячі і молодіжні організації»), до Кабінету Міністрів подано проект Положення про Електронний реєстр даних про стан і результати проведення громадських експертиз, але поки що вони залишаються в числі неперіоритетних¹⁸. Деякі варіанти зареєстрованих законопроектів очевидно невдалі, бо й надалі виходять з того, що «громадська організація — це, загалом,

¹⁸ Це підтверджує моніторинг актів центральних органів влади, ухвалених протягом 2007–2008 рр., який проводить Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД) та Мережа розвитку Європейського права. Результати моніторингу див.: Вінніков Олександр. Як держава впливає на розвиток громадянського суспільства в Україні // Громадянське суспільство. — 2008. — No. 2(4). <http://www.ucipr.kiev.ua> та Лациба Максим. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: оцінка рішень. Перше півріччя 2008 р. / М. В. Лациба, О. Ю. Вінніков; Український незалежний центр політичних досліджень — Київ: Агентство «Україна», 2008. — 80 с. http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/state_policy_CSO2008-1.zip

небезпека для держави», а тому її треба усіяко обмежувати¹⁹. З іншого боку, непогані закони та постанови, особливо ті, що регулюють взаємодію громадян і влади, або погано виконуються, або не виконуються взагалі. Це стосується нормативних актів про органи самоорганізації населення, про звернення громадян, про інформацію в частині її відкритості для населення та надання відповідей на інформаційні запити та інших. Державні органи та окремі чиновники часто формально ставляться до записаних у нормативних актах вимог, намагаються діяти відповідно до стереотипів посткомуністичного суспільства (зокрема, хибного уявлення про те, що при вирішенні будь-яких питань державні структури — головні, а громадські об'єднання — другорядні). виправлення ситуації великою мірою залежить від самого громадянського суспільства, активності та наполегливості його суб'єктів у відстоюванні своїх інтересів.

Структура та життєдіяльність громадянського суспільства. Розвиненість громадянського суспільства визначається якісними характеристиками, спрямованістю та числом його структурних елементів, залученістю громадян до них, а також інтенсивністю (частотою) та результативністю їх функціонування. Подивімося, якими ж є ці показники в сучасній Україні.

Типологія громадських об'єднань. Важливим аспектом аналізу громадянського суспільства є типологізація громадських об'єднань шляхом групування їх за певними важливими критеріями та визначення на основі такого групування структури громадського сектора загалом. Один із можливих варіантів такої типологізації представлений на рис. 5.2.

Найістотношою якісною характеристикою будь-якої організації є спрямування та зміст її діяльності. У кожному суспільстві, зокрема й в Україні, існує певна кількість організацій «парасолькового типу», які спрямовують, стимулюють, координують діяльність інших суб'єктів громадського сектора. Це, наприклад, регіональні ресурсні центри, різноманітні фонди, що надають гранти для громадської діяльності тощо. Основний же масив ГО ділиться на дві великі групи: 1) організації, *діяльність яких спрямована на себе* (захист власних інтересів членів об'єднання, розв'язання проблем, що постають перед ними); 2) такі, що займаються *діяльністю, спрямованою на допомогу іншим або ж на вирішення суспільних проблем*.

1. До груп, що займаються захистом власних інтересів належать об'єднання підприємців та клуби ділових людей; професійні робітничі спілки (традиційні і нові, незалежні від держави та керівництва підприємств); фермерські організації; об'єднання військовиків та працівників міліції; професійні об'єднання інтелігенції і службовців; творчі спілки, а також більша частина жіночих, молодіжних, студентських, ветеранських об'єднань.

¹⁹ Прикладом може слугувати Закон «Про волонтерський рух» (прийнятий Верховною Радою 23 лютого 2006 р.), проти якого була розгорнута кампанія спротиву громадських організацій, які вимагали від Президента не підписувати цей закон, оскільки він «створює критичні перешкоди для розвитку волонтерського руху, обмежує право та можливості громадян на здійснення волонтерської діяльності» (з повідомлення на сайті «Законодавство для громадянського суспільства» http://www.ngolaw.org.ua/ngolaw/index.jsp?item_id=260588)

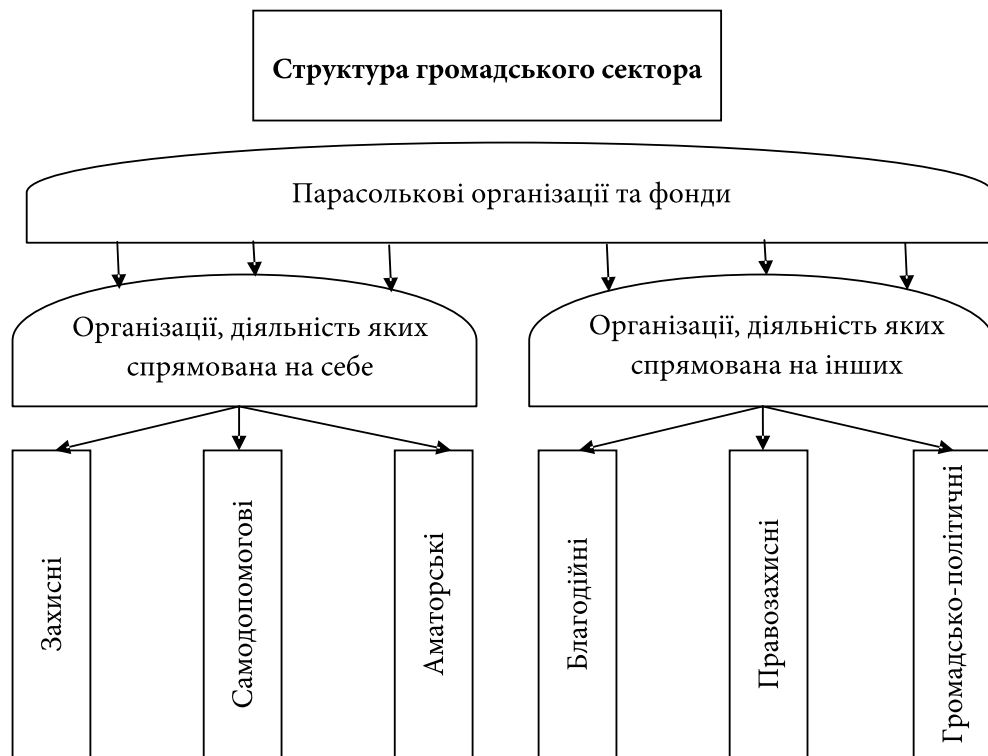

Рис. 5.2. Типологія громадських об'єднань — структурних елементів громадського сектора

Захисні організації в Україні — досить численні, але не всі вони мають якості справжніх суб'єктів громадянського суспільства. Якщо об'єднання підприємців, молоді, жінок, етнічних груп діють доволі успішно, то робітничі та інші профспілки часто залишаються бюрократизованими структурами, які мало що значать для своїх членів. Втративши функції розподілу соціальних благ, які були в їхньому розпорядженні за комуністичного режиму, вони поки не стали захисниками економічних, соціальних та політичних інтересів своїх членів. Важливою, але менш чисельною в Україні є підгрупа організацій, діяльність яких спрямована на розв'язання тих чи інших проблем їхніх членів власними силами. Такими є господарські об'єднання, кредитні спілки, сусідські громади, самоврядні комітети, самодіяльні органи безпеки і протипожежної охорони, фонди розвитку, будівництва пам'ятників, церков тощо. Це ті форми самоорганізації населення, які вкрай необхідні для молодої демократичної держави. Вони роблять громадянське суспільство партнером державних управлінських структур, який перебирає на себе суспільні функції за принципом субсидіарності. Але вони, як і самоврядування загалом, поки що не отримали достатнього розвитку в Україні.

Більш поширеними і відомими є організації, що створюються заради задоволення потреб людей у саморозвитку, відпочинку та розвагах, спілкуванні

з іншими на дозвіллі. Ця потреба реалізується через утворення об'єднань «за інтересами». У наведеній схемі вони названі аматорськими об'єднаннями, задля відділення їх від «груп інтересів», які мають на меті захист власних матеріальних інтересів.

2. Організації, діяльність яких спрямована на інших, почали розвиватися в Україні з перших років лібералізації комуністичного режиму. Вони намагаються допомогти людям, які з певних причин (через брак сил, ресурсів, гарантованих прав) не можуть захистити себе самі. Прикладом є благодійні організації, що допомагають колишнім репресованим, інвалідам, бідним, потерпілим від чорнобильської аварії, правозахисні групи тощо. Спочатку вони

Становлення цивільних громад на територіальній основі — складова розвитку громадянського суспільства в Україні.

В умовах перебудови не лише суспільного життя, а й свідомості українців у посткомуністичний період розвиток громадянського суспільства великою мірою залежить від наявності лідерів громадянського суспільства, здатних долати консерватизм і конформізм, бюрократичні

перешкоди, ставити громадський інтерес вище приватного. Одним із таких ентузіастів розвитку громадської сфери є Павло Семененко з м. Щорс на Чернігівщині, який багато років працює на громаду міста, намагаючись об'єднати людей, переконати їх у тому, що якість їхнього життя — у їхніх власних руках.

На фото: Павло Семененко (другий справа) зі своїми сподвижниками у справі розвитку громадянського суспільства.

утворювались переважно з ініціативи і завдяки фінансовій допомозі міжнародних фондів та організацій і заклали основу того, що прийнято називати «третім сектором»²⁰ — сектором добровільної (волонтерської) роботи не задля прибутку, а задля розв'язання тих чи інших суспільних проблем, надання допомоги певним вразливим групам населення. З їх появою в лексикон активного громадянства в Україні увійшла абревіатура НУО (неурядова організація), а також синонімічні до неї НДО (недержавна організація) або НПО (неприбуткова організація). Неурядові організації можуть діяти спільно з громадськими організаціями (будь-якими добровільно створеними об'єднаннями громадян), а також надавати їм консультативну чи фінансову допомогу як посередники. І ті й інші разом утворюють громадський сектор суспільного життя, структуру якого тут розглядаємо.

Неурядова організація — НУО — добровільна організація, що працює з громадянами або від їхнього імені. Вона займається розв'язанням проблем не своїх

²⁰ Інші два сектори — це економіка, структурні елементи якої орієнтовані на отримання прибутку, та політика, де все обертається навколо владних відносин.

членів, а інших людей, надаючи їм певні послуги чи допомогу на неприбутковій основі, працюючи заради суспільного добра.

Організаційно НУО мають адміністративну ієрархію і не підзвітні громадянам. Цим вони відрізняються від громадських організацій (об'єднань громадян), з якими їх часто змішують.

Є, нарешті, ще один тип діяльності, спрямованої на розв'язання загальносуспільних проблем, — реформування освіти або економіки, впровадження певних ініціатив тощо. Саме до цієї групи належать ті політизовані культурологічні об'єднання, що виникли в Україні на початку 90-х років. Зараз набули поширення організації, що намагаються сприяти підвищенню конкурентоспроможності України, поширенню соціального підприємництва, сприяти реформуванню освіти.

Близькими до останньої групи, але такими, що займають свою особливу нішу в системі громадянського суспільства, є «мозкові центри» — аналітичні й дослідницькі установи (Think Tanks). Діючи на засадах НУО, вони формують громадську думку, впливають на вироблення економічної, правової, культурологічної, екологічної, демографічної та інших напрямів публічної політики і на загальний напрям суспільного розвитку. Найбільшого розвитку «мозкові центри» набули в економічно високорозвинених демократичних країнах світу. В Україні типовим їх прикладом може бути Центр ім. Разумкова, який, окрім найбільш відомого напрямку його діяльності — опитування громадської думки, проводить значну діяльність з вироблення засад національної безпеки, займається іншими науково-стратегічними розробками.

Кількісні аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. Підкресливши, що громадянське суспільство не зводиться ні до «третього», ні до ширшого — «громадського» сектора, а охоплює низку інших видів та форм (інституціалізованих або ні) громадської активності, з'ясування кількісної сторони розвитку громадянського суспільства усе ж таки пов'язане насамперед із визначенням чисельності громадських об'єднань та залученості до них громадян. Динаміка цих показників в Україні була нерівномірною в різні періоди її існування як незалежної держави. Спалах активності в період боротьби за незалежність 1989–1991 рр. дав суттєвий поштовх формуванню плюралістичного громадянського суспільства. Однак у першій половині 90-х років на деякий час прийшов спад і навіть занепад громадської активності, оскільки це був період надзвичайних економічних труднощів, коли перед населенням країни постала проблема фізичного виживання. З іншого боку, як і в більшості країн Центрально-Східної Європи, відбувся відтік громадських активістів у політичну сферу (на час виборів 1994 р. в Україні налічувалось 32 політичні партії), результатом чого стало «обезголовлення» (за висловом А. Смоляра) громадянського суспільства.

Та навіть у цих складних умовах ішов процес повільного зростання потенціалу громадянського суспільства, чому сприяла просвітницька, організаційна, фінансова допомога міжнародних фондів та організацій, а також урядових

організацій західних країн з міжнародного співробітництва (Канади, США та інших)²¹. Уряд України хоч і не дуже сприяв розгортанню їхньої діяльності, але й не вводив заборонних санкцій.

У другій половині 90-х років процес зростання кількості спілок, асоціацій, фондів, інших добровільних організацій значно прискорився. Станом на 1995 р. в Україні було зареєстровано усього 4 тисячі таких організацій, а в 1997 р. їх уже налічувалось 20 000. На кінець ХХ ст. за даними «Центру інновацій і розвитку» в Україні було вже близько 30 000 зареєстрованих громадських організацій, з яких понад 800 (біля 4%) мали загальноукраїнський статус. Найбільша частина всеукраїнських організацій функціонувала (та й досі функціонує) у великих містах, серед яких на першому місці Київ, Харків, Львів, Одеса, Донецьк та ін.²²

На тому ж кількісному рівні — 25–35 тис. громадських об'єднань — перебуває громадський сектор України дотепер.

Про кількість громадських об'єднань ми знаємо завдяки їх реєстрації та легалізації Міністерством юстиції України, головними управліннями юстиції регіонів та територіальними управліннями юстиції. Ними створений і з 31 березня 2009 року почав діяти Єдиний реєстр громадських формувань — електронна база даних, яка містить відомості про легалізацію (реєстрацію) таких видів об'єднань*:

- ▶ *політичних партій: політичних партій, обласних, міських і районних організацій політичних партій та інших структурних утворень політичних партій;*
- ▶ *громадських організацій: всеукраїнських, міжнародних, місцевих громадських організацій, їх спілок, місцевих осередків всеукраїнських, міжнародних громадських організацій; філіалів, відділень, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій іноземних держав на території України; первинних, місцевих, обласних, регіональних, республіканських, всеукраїнських профспілок, їх об'єднань, організацій профспілок; місцевих, обласних, республіканських Автономної Республіки Крим, міжнародних організацій*

²¹ До міжнародних та «грантових» (фінасованих із-за кордону) організацій, які тривалий час працюють в Україні, належать Альянс Каунтерпат та Творчий центр «Каунтерпат», суспільно-гуманітарний консорціум «Генеза», Фонд «Відродження», «Центр інновацій і розвитку», Фонд «Європа ХХІ», Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД), Комітет виборців України (КВУ), Український центр філантропії, Західноукраїнський і Східноукраїнський ресурсні центри, І. Незалежний культурологічний часопис та інші.

²² На 2000-й рік кількісні показники добре підсумовані у статтях Олександра Сидоренка, колишнього директора «Центру інновацій та розвитку», коли він виконував функції парасолькової організації для НДО та видавав, окрім іншого, журнал «Перехрестя». Див.: Сидоренко О. Громадські і благодійні організації України // *Перехрестя*. — 2000. — № 2. — С. 20–21; Його ж. Чи знаємо ми, що таке насправді український «третій сектор»? // *Перехрестя*. — 2000. — № 4. — С. 4–7; Його ж. Громадянські організації в Україні: мовою офіційної статистики // *Перехрестя*. — 2000. — № 5. — С. 4–7. Див.: також: Nations in Transit. 1999–2000. Civil Society, Democracy, and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States / Edited by Adrian Karatnycky, Alexander Motyl, and Aili Piano. — Washington: Freedom House, 2000. — P. 664–666.

- роботодавців, місцевих, обласних, республіканських, всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців; всеукраїнських, місцевих асоціацій кредитних спілок;*
- ▶ *благодійних організацій: всеукраїнських, міжнародних, місцевих благодійних організацій, відділень, філій, представництв всеукраїнських, міжнародних благодійних організацій;*
  - ▶ *творчих спілок: всеукраїнських творчих спілок, їх місцевих осередків, регіональних (місцевих) творчих спілок;*
  - ▶ *торгово-промислових палат: торгово-промислової палати України, торгово-промислової палати Автономної Республіки Крим, регіональних торгово-промислових палат;*
  - ▶ *постійно діючих третейських судів.*
- *Див.: <http://www.minjust.gov.ua/0/11717#4>*

Кожного року значна частина новоутворених організацій відмирає, виявившись неієздатними з тих чи інших причин, натомість утворюються нові спілки та асоціації, і загалом цей процес іде по висхідній²³. Втім, менше третини цих організацій визнають активно діючими²⁴. Крім того, частка дорослого населення, яке належить до тих чи інших громадських організацій є порівняно невисокою, коливаючись, за даними різних досліджень, у межах 12–17%.

Результати щорічного моніторингу громадської думки, який проводиться Інститутом соціології НАН України, показують таку динаміку членства громадян України в громадських організаціях (таблиця 5.3):

²³ Різної у цифрах щодо кількості ГО в Україні вражає, сягаючи десятків разів. Тому слід, очевидно, застергти читача від довірливого ставлення до даних, що їх наводять у своїх публікаціях чимало не дуже ретельних авторів. Деяким виправданням цьому можуть бути два об'єктивні фактори: 1) відсутність чіткої класифікації об'єднань та твердої домовленості обліковців і дослідників, які саме об'єднання (за типом, рівнем і масштабом) слід враховувати при підрахунку їх загального числа; 2) не завжди грамотне оформлення таблиць з даними про ГО, навіть тих, що виходять з офіційних джерел (назва таблиці часто не містить точної інформації, про які саме об'єднання йдеться та чи покривають вони увесь строкатий масив ГО). Під сумнівом, чи включати їх до загального списку громадських об'єднань, чи ні, перебувають політичні партії, профспілки (поділ їх на традиційні і нетрадиційні очевидно застарів), третейські суди (див.: перелік інституцій громадянського суспільства вище), торгові палати. Не зрозуміло, чому творчі спілки, благодійні об'єднання реєструються окремими списками, а інші не менш відмінні одна від одної категорії об'єднань змішані в одному переліку громадських організацій. Так само не зрозуміло, чому деякі автори вважають всеукраїнські організації важливішими від регіональних чи місцевих; не зрозуміло також, чи розглядають вони осередки великих загальнонаціональних об'єднань окремими одиницями чи ні. Оскільки з 31 березня 2009 р. Міністерство юстиції України публікує загальний реєстр громадських формувань, для розв'язання цих питань зараз склалися сприятливіші умови, ніж раніше. Однак ще є чимало роботи щодо створення обґрунтованої загальноприйнятої класифікації об'єднань, яка спростила б оперування даними Мін'юсту.

²⁴ Див., напр.: Тищенко Ю. Кількість організацій громадянського суспільства та їх регіональні особливості. <http://www.usipr.kiev.ua/>. Є й більш песимістичні оцінки. Наприклад, доктор філософських наук, виконавчий директор Міжнародного фонду «Відродження» Євген Бистрицький, стверджує, «що серед 38 тисяч офіційно зареєстрованих Мін'юстом НУО справді суспільно активних, а не створених політиками чи владою «під себе», можна нарахувати близько двох тисяч, оптимістично — 2,5 тисячі, що зовсім не багато для сучасної європейської країни з відповідним населенням». Див.: Бистрицький Євген. Передчуття громадянського суспільства // Дзеркало тижня. — 2007. — 11–18 листопада.

Таблиця 5.3.

Залученість дорослого населення України до громадських об'єднань.
1995–2008 рр. (N=1800, %)

«Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є» («Відзначте всі відповіді»)	1995	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008
Клуб за інтересами	1,7	1,5	1,7	2,5	3,0	1,2	1,2	1,7	1,8	1,7	2,2
Політична партія	0,6	0,4	1,5	0,8	1,7	2,2	2,0	1,9	2,5	4,6	2,8
Суспільно-політичний рух	0,3	0,4	0,4	0,2	0,5	0,7	0,6	0,6	0,4	0,8	0,7
Екологічний рух	1,7	0,6	2,0	1,1	0,9	2,0	1,5	1,3	1,1	0,9	0,7
Громадська організація, фонд, асоціація	0,4	0,6	0,7	0,8	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7	0,9	1,3
Нетрадиційна профспілка	2,7	0,8	2,2	1,5	1,7	0,3	0,4	0,4	0,5	0,2	0,4
Творча спілка	0,8	0,1	0,9	0,6	0,7	0,4	0,4	0,5	0,8	0,5	0,8
Спортивний клуб, товариство	2,5	3,3	2,7	2,8	3,3	2,0	1,6	2,1	1,9	1,8	2,4
Об'єднання за фахом	2,5	2,1	2,2	2,9	1,9	2,8	3,4	2,9	3,3	1,9	2,6
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,4	1,5	2,0	1,4	1,8	1,4	1,4	1,3	1,3	1,6
Релігійна організація, церковна громада	3,7	2,5	4,3	5,2	4,3	4,0	4,2	4,2	3,8	2,6	2,8
Об'єднання фермерів	0,3	0,2	0,6	0,7	0,2	0,9	0,6	0,4	0,7	0,3	0,5
Інша організація, об'єднання, рух	1,0	0,3	0,9	1,0	1,0	0,9	0,9	0,7	0,8	0,8	0,7
Не належу до жодної з громадських організацій	84,1	88,0	83,8	82,9	83,6	83,9	83,2	83,8	83,7	83,6	83,3
Не відповіли	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1

Джерело: Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. — Київ: Інститут соціології НАН України. — С. 499–500.

Про свою неналежність до будь-яких організацій з року в рік заявляє приблизно 84% опитаних. Отже, в громадських організаціях тривалий час бере участь близько 16% громадян України. Найбільш популярними з об'єднань є політичні партії, релігійні організації, об'єднання за фахом, клуби за інтересами, спортивні клуби. Більшість із цих організацій характеризується незначними коливаннями членства, і лише належність до політичних партій з очевидністю зросла після 2004 р.

Невисокий рівень членства в громадських організаціях може бути спричинений, окрім іншого, низьким рівнем обізнаності про їхню діяльність, недооцінкою їх суспільної ролі, а, відтак, і фіксованою соціологами недовірою до них значної частини населення України. В останні роки, як бачимо з таблиці 5.4, намітилась позитивна тенденція до зростання довіри до громадських об'єднань.

Таблиця 5.4.

Довіра громадян України до інституцій громадянського суспільства: 2004–2006 рр. (%)

Запитання: Який рівень Вашої довіри благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням?	2004	2005	2006	2008
Зовсім не довіряю	27,3	22,7	23,2	19,3
Переважно не довіряю	22,5	25,7	26,8	23,7
Важко сказати, довіряю чи ні	34,9	37,8	37,8	40,6
Переважно довіряю	12,2	12,0	10,3	15,0
Цілком довіряю	3,0	1,5	1,9	1,3
Не відповіли	0,1	0,2	0,0	0,1

Джерело: Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг. — Київ: Інститут соціології НАН України. — С. 529.

Понад третина опитаних вагається, тобто не знає, що відповісти про свою довіру/недовіру благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням, і лише 13–25% цілком або переважно їм довіряють. З одного боку, це можна пояснити традиційно високою недовірою українських громадян до будь-яких суспільних інституцій, включно з недержавними, а з іншого, — мабуть, тим, що самі ці фонди й асоціації дещо віддалені від повсякденних запитів та інтересів людей. Тобто йдеться про актуальну для структур громадянського суспільства *проблему адекватності та якості представництва ними суспільних інтересів*. Зниження довіри у 2005 та 2006 роках свідчить, очевидно, про швидке розчарування наслідками Помаранчевої революції, а також про те, що політична та громадська мобілізація — речі дещо різні. Українські громадяни вважали акції 2004 р. заслугою політичних лідерів та своєю власною

і не співвідносили їх з діями інституцій громадянського суспільства, про які не були належно поінформовані.

«**Діамант розвиненості громадянського суспільства**». Важливою подією у визначенні рівня розвитку громадянського суспільства в Україні на основі збору «жорстких» (документальних) та «гнучких» (опитування громадян) даних було здійснення проекту «Визначення Індексу розвитку громадянського суспільства», ініційованого міжнародною організацією «Цівікус» (CIVICUS) і проведеного упродовж 1999–2005 рр. за її методикою²⁵. За результатами цього дослідження у 2000 р. було видано звіт під назвою «Вкорінюючи громадянське суспільство»²⁶, в якому вимірювання Індексу розвитку громадянського суспільства в Україні було здійснене за чотирма параметрами:

- ▶ **Структура** — вказує на те, наскільки великим, розбудованим, комплексним є громадянське суспільство в Україні, з яких джерел воно черпає свої ресурси, які є в ньому громадські організації та ініціативи і як вони взаємодіють між собою.
- ▶ **Простір** — охоплює суспільне середовище громадянського суспільства: створене для нього законодавчо-нормативне поле діяльності, підтримку держави та філантропів, ставлення громадян до його структур та ініціативи — усе від чого залежить «самопочуття» громадянського суспільства у тій чи іншій країні.
- ▶ **Цінності**, відповідно до яких діє громадянське суспільство і які воно намагається передати усім громадянам.
- ▶ **Вплив**, який здійснює громадянське суспільство на державу та суспільне життя.

Графічне зображення результатів вимірювання на рис. 5.3 показує, що найбільш розвиненими параметрами громадянського суспільства в Україні є «цінності» та «структура». Дещо нижчим є показник «вплив». Дуже відстає від цих трьох параметрів «простір», що вказує на неналежну увагу держави та ЗМІ до проблем громадянського суспільства. Загалом, результати дослідження дали картину «наполовину розвиненого» громадянського суспільства (55,3% в середньому за всіма параметрами із 100% можливих), що для перехідного посткомуністичного суспільства можна вважати пристойним результатом.

²⁵ CIVICUS — Світовий Альянс за Громадянську Участь (Worldwide Alliance for Citizen Participation) — міжнародна організація, що об'єднує біля 1000 членів. Її проект — Індекс громадянського суспільства (CIVICUS Index on Civil Society Project) реалізується в 64 країнах світу. В Україні проект здійснили Ліга регіональних ресурсних центрів для НПО України та Творчий центр «Каунтерпат» у співпраці з іншими громадськими організаціями, зокрема з Українським центром філантропії.

²⁶ Вкорінюючи громадянське суспільство в Україні: результати інноваційного дослідницького проекту за участі представників громадянського суспільства. Документи. Дослідження / Індекс громадянського суспільства CIVICUS. — Київ, 2000 — <http://www.irf.kiev.ua/old-site/ngo/ukr/research/2001.07.30.10.00.civicus-report-ukr.pdf>. Див. також: Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу. Науковий альманах. — Київ, 2006. — С. 106–122.

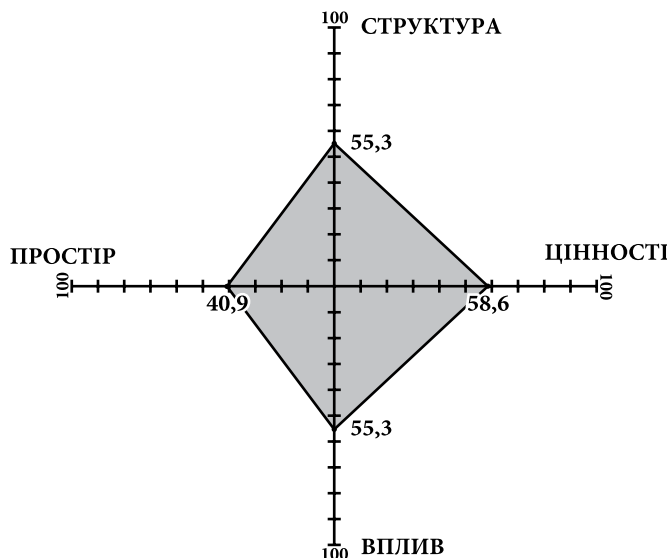

Рис. 5.3. Міра розвиненості громадянського суспільства в Україні (2000 р.)

Учасниця проекту, Президент Українського центру філантропії Оксана Куц стверджує, що під час дослідження було виявлено низку дуже позитивних рис, якими володіє українське громадянське суспільство. Це, зокрема, розвиненість правозахисних груп, які інформують громадян щодо стану і способів захисту їхніх прав; це його толерантність і схильність до ненасильницьких методів боротьби; це також, всупереч розповсюдженим стереотипам, доволі високий рівень участі громадян, бо хоч тільки 12% дорослого населення охоплене формальними організаціями, 50% людей долучаються до акцій, які проводяться суб'єктами громадянського суспільства²⁷.

«Діамант» підтверджує, що громадянське суспільство, звичайно ж, не могло народитися в Україні 2004 року, немов Венера з морської піни. Воно зросло поступово і під кінець ХХ ст. досягло значних успіхів. Його повнокровному розвитку в 90-х роках заважали два найголовніші чинники: 1) слабкість в Україні середнього класу, який у демократичних країнах є соціальною базою для розвитку громадянської активності в усіх її формах — від НУО до місцевого самоврядування; 2) наростання авторитарних тенденцій у владі, яким воно вчилася і до 2002–2004 років таки навчилася протидіяти.

Масові акції громадянського протесту 2001–2003 рр. Початок ХХІ ст. був складним і суперечливим у суспільно-політичному житті України. У політичній системі наростали авторитарні тенденції, що проявлялось в утисках свободи слова, обмеженні можливостей опозиційної діяльності, намаганні маніпулювати громадською думкою та активністю. Владні структури на словах турбувалися про розвиток громадянського суспільства, а насправді — прагнули не допустити його інституціалізації, незалежнення від держави та пере-

²⁷ Див.: Everyone can become a philanthropist // Kyiv Weekly. — 2006. — March 1.

творення на впливову силу, що стоїть на сторожі демократії. Л. Кучма, наприклад, утворив спеціальну Громадську раду при Президентові, до якої увійшли прихильні до нього політичні аналітики та громадсько-політичні діячі, періодично скликав різноманітні круглі столи, конференції та форуми, але тримав їх перебіг під контролем своїх прибічників.

Паралельно відбувалося згуртування та зміцнення опозиції, яка усе частіше переходила від парламентських до вуличних форм боротьби, куди її виштовхувала влада. Внаслідок розгортання протестних акцій під назвою «Україна без Кучми» (2001р.) та «Повстань, Україно» (2003–2004 рр.) відбувалась громадянська та політична мобілізація.

Організований з ініціативи соціалістів, рух «Україна без Кучми» спочатку був реакцією на варварське вбивство (чи зникнення?) журналіста Георгія Гонгадзе, в причетності до якого підозрювали президентську владу завдяки оприлюдненню «плівки майора Мельниченка» із записами розмов у кабінеті Президента Кучми. Пізніше протестні дії захопили громадські та політичні об'єднання різного ідеологічного спрямування, а також привели до виникнення нових громадських утворень на зразок руху «За правду», в якому значну роль відігравали журналісти та політики правоцентристського спрямування. Протестні акції стали засобом протидії антидемократичним методам державного керівництва і запобігання повній узурпації влади правлячою верхівкою. Найбільш чисельними були мітинги і маніфестації (з використанням наметів) у вересні 2002 р. (35–50 тис. учасників мітингу 16 вересня) та березні 2004 р. (50–150 тис. учасників вуличних акцій).

Маніфестанти й пікетувальники ставили вимогу добровільної відставки Л.Кучми або притягнення його до відповідальності через процедуру імпичменту, висували до влади претензії соціально-економічного та національно-патріотичного змісту. Резолюція мітингу 9 березня 2003 р. ставила завдання «не тільки заміни нинішнього Президента на більш професійного, морального і чесного політика», а й заміни системи влади на таку, при якій «кожен громадянин мав би можливість впливати на прийняття рішень».

Владна верхівка реагувала на протести та антивладні виступи утисками маніфестантів, інколи арештами і загалом — звуженням простору свободи. Саме в цей час з'явилися «темники» — інструкції для ЗМІ від Адміністрації Президента. У них вказувалось, які події і як саме висвітлювати, а які — взагалі оминати. Акценти в повідомленнях преси і телебачення стали однаковими, а в період виборів 2002 р. з'явилась величезна кількість дезінформації. Однак це допомогло правлячій еліті лише частково і тимчасово. 2002 рік продемонстрував значне зростання політичної зрілості українського виборця, який зігнував «технологічні» проекти, розроблені пропрезидентськими силами, і вивів на перше місце за кількістю отриманих голосів опозиційну до влади «Нашу Україну» на чолі з Віктором Ющенком. Вперше значно зменшилась електоральна підтримка комуністів, незважаючи на те, що вони були активними учасниками акцій «Україна без Кучми» та «Повстань, Україно». Тим самим

українська громадськість виявила свою прихильність до демократії, значний рівень громадянської компетентності та вміння робити вибір.

16 вересня по всій Україні розпочалася акція опозиції «Повстань, Україно!». На Європейській площі у Києві для участі у спільній акції вперше зібралися разом лідери «Нашої України» Віктор Ющенко, БЮТ — Юлія Тимошенко, СПУ — Олександр Мороз та КПУ — Петро Симоненко. Серед вимог учасників 50-тисячного мітингу — створення парламентської більшості на базі політичних сил, які під час виборів здобули найбільше голосів, усунення Л. Кучми від виконання

президентських обов'язків, проголошення дострокових виборів Президента, вимоги до Голови Верховної Ради терміново скликати сесію парламенту для визначення дати позачергових президентських виборів.

На фото: *Мітинг на Європейській площі у Києві в рамках масових протестних акцій «Повстань, Україно!»*

Громадянське суспільство міцніло і готувалось до вирішальної сутички з владою у 2004 р. — за свої права, свободу слова та інформації, збереження демократичного шляху розвитку.

5.3.3. Помаранчева революція як акт громадянського суспільства

2004 рік був роком гострої політичної боротьби у зв'язку з президентськими виборами та рішучою налаштованістю прихильників Президента Кучми зберегти владу в своїх руках будь-якою ціною, у тому числі й шляхом відвертих фальсифікацій результатів волевиявлення народу. Однак ні політична опозиція, ні громадянське суспільство не мали наміру цього допустити. Тому численні порушення закону під час виборів та фальсифікація їх результатів владною стороною призвели до виникнення глибокої суспільно-політичної кризи та виходу з неї через справжнє «повстання мас» у листопаді – грудні 2004 р., яке отримало назву Помаранчевої революції або Майдану (за місцем проведення основних акцій протесту — на майдані Незалежності в Києві та центральних площах інших міст країни).

Помаранчева революція була вищою точкою напруження сил українського громадянського суспільства у його спробі змінити характер політичного режиму, забезпечити гарантоване право громадян обирати собі владу, здатну служити людям. Громадяни з різних областей України їхали до Києва, щоб сказали дружнє та голосне «ні» фальсифікації свого волевиявлення, брехні і політичним махінаціям. Хто не міг приїхати, проводили аналогічні акції у своїх містах. По-

долавши страх перед здавалося б всемогутніми чиновниками та репресивним апаратом, який сковував їхню активність у попередній період, люди нарешті повірили в те, що не хтось інший, а тільки вони самі зможуть змінити життя на краще. Отже, українське громадянське суспільство довело, що ступінь його політичної зрілості став достатнім для протистояння спробам узурпації влади. А це — одна з найголовніших політичних функцій громадянського суспільства.

Наметове містечко на Хрещатику у грудні 2004 р. демонструвало організованість і силу українського громадянства, його наполегливість у відстоюванні своїх громадянських прав і свобод.

Саме ці риси відзначали не лише симпатички Помаранчевої революції, а й чисельні сторонні спостерігачі, ба навіть прихильники режиму Л. Кучми, сторонні відвідувачі Майдану, одним із яких був навіть український олігарх, зять Президента Кучми Віктор Пінчук.

Успішно була реалізована й інша його функція — впорядкування та «каналізація» у найбільш безпечне і корисне для суспільства річище енергії повсталого народу. Під час Помаранчевої революції українські громадяни та їхні об'єднання діяли саме за законами громадянського суспільства: організовано, без насилля, чинячи тиск на парламент і Верховний Суд, які змушені були прийняти рішення на користь демократії і свободи, виявляючи повсякчас велику позитивну енергію, завдяки чому суспільна активність була переведена в законне, конституційне русло.

Під час і після Помаранчевої революції в Україні з'явились або значно активізувались об'єднання і форми громадянської участі, як Громадянська організація «Пора», «Опора», «Знаю», Альянс «Майдан», Форум порятунку Києва, Голос громади Києва, «Нічна варта» (Суми), Громадський форум Львова та багато інших.

Активну участь у підготовці й організації масових акцій протесту брали моніторингові й аналітичні центри, неінституціоналізовані групи активістів виборчої кампанії, різні верстви неорганізованого населення. Значну роль відіграли по-громадському налаштовані соціологічні служби; політологи, культурологи та філософи; працівники медіа — від топ-менеджерів до журналістів; митці та літератори з підкреслено громадянською позицією: письменники — Оксана Забужко, Юрій Андрухович; співаки — Марійка Бурмака, Олег Скрипка, Славко Вакарчук та інші.

Громадянська організація «ПОРА» розпочала свою діяльність на початку 2004 року з ініціативи лідерів студентського руху початку 90-х. Найактивнішими акціями «ПОРИ» були протидія фальсифікаціям в Мукачевому, захист студент-

ства у Сумах, акції в Донецьку, Полтаві, Одесі, Києві. Протягом другої половини 2004 року активісти «ПОРИ» здійснювали комплексну загальнонаціональну інформаційно-просвітницьку та мобілізаційну кампанію серед електорату у форматі «з рук в руки» та «від дверей до дверей». За умов тотальної цензури і практичної відсутності незалежних ЗМІ «ПОРИ» вдалось створити своєрідний засіб масової інформації з числа волонтерів, що доносили правдиву інформацію про вибори безпосередньо до людей по всій території України. Крім того, під час виборчої кампанії «ПОРА» постійно організовувала яскраві акції і перформенси, театралізовані дійства, мітинги. Після Помаранчевої революції, у січні 2005 року, відбулося офіційне закриття Громадянської організації «ПОРА». Її учасники утворили низку громадських та політичних об'єднань, одним із яких стала Громадянська організація «ПОРА»

З сайту Львівської обласної організації Громадянської організації «ПОРА»
(<http://www.poralviv.org/pages/view/official-history>)

Величезну роль у підготовці й проведенні протестних акцій відіграв Інтернет. Він був джерелом невідцензурної інформації, а також середовищем, де народжувались ідеї, ініціативи, де відбувалась мобілізація усіх противників режиму Л. Кучми. На початку 2006 р. «Українська правда» опублікувала великий матеріал про ентузіастів, креативних особистостей і справжніх громадян України, які добровільно вкладали свої здібності та енергію в успіх опозиційних дій і масових протестів 2004 р. Вони створили «стиль революції»: зробили оранжевий колір її самодостатнім символом; придумали такий мобілізаційний засіб, як оранжеві стрічки; склали і розтиражували пісні Майдану, його гасла і «кричалки»²⁸.

Багато з цих молодих людей працювали на опозиційних сайтах під час акцій «Україна без Кучми» та «Повстань, Україно» (зокрема на сайті «Майдан»), були обізнані з досвідом боротьби проти авторитарних режимів в інших країнах і, що найголовніше, проявили здібності і бажання творчо застосувати цей досвід в Україні — з урахуванням особливостей політичної ситуації та менталітету народу. Це були «саме ті громадянські активісти, на появу яких виділяються мільйони доларів західних платників податків. Тим більше показово, що ніхто з цих людей грантів не отримував і ні разу не був членом якої-небудь політичної сили. Між тим кожен із них зробив неоцінений внесок у ті події, які називаються «помаранчевою революцією»²⁹. А їх сукупна діяльність засвідчила значний рівень розвитку в Україні мультимедійного (постмодерного) громадянського суспільства.

²⁸ Солодзько Павло. Люди, які створили стиль революції; Людина, яка створила «Нічну варту» // Українська правда. — 2005. — 22, 26 і 27 січня. <http://www.pravda.com.ua>.

²⁹ <http://www.pravda.com.ua/news/2006/1/26/38053.htm>.

Як же вплинула Помаранчева революція на загальний стан та напрями діяльності громадянського суспільства в Україні?

Восени 2000 і навесні 2005 р. Київський міжнародний інститут соціології в рамках спільного канадсько-українського проекту «Демократична освіта» провів соціологічні дослідження «Громадська думка населення України про демократію»³⁰. За його даними рівень демократичних настроїв та інтересу до політики за цей період значно зріс. Частка респондентів, які вважали, що попри всі її недоліки, демократія — це той політичний лад, який найбільше підходить для України, підвищилася з 46 до 59%, а тих, які вважали, що демократія має надто багато недоліків і тому не підходить для України знизився з 32 до 18%. (рис. 5.4).

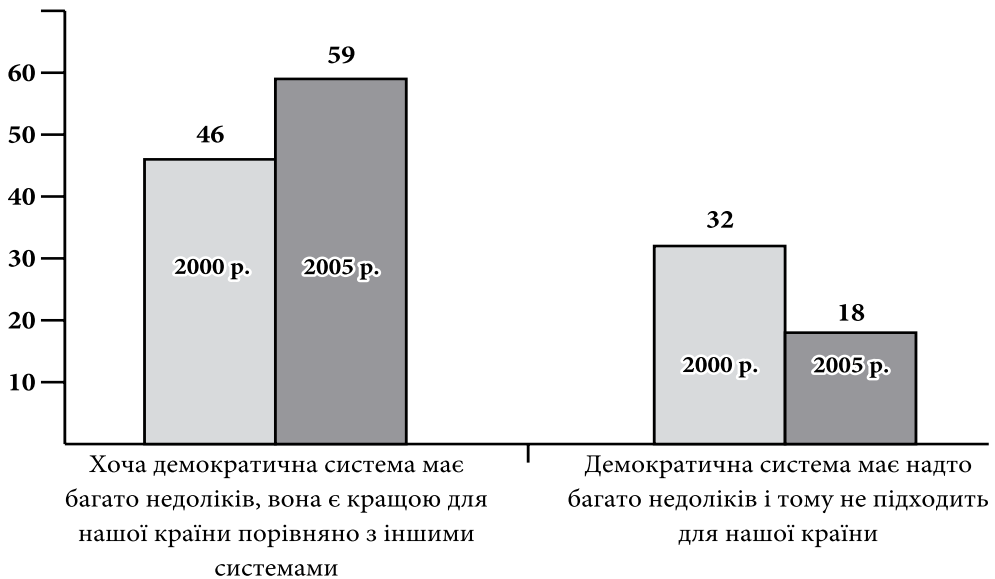

Рис. 5.4. Оцінка прийнятності демократичного ладу для України

Збільшилася також кількість людей, на думку яких демократія створює кращі за інші режими умови для розв'язання конфліктів між групами інтересів. З твердженням «у суспільстві є багато різноманітних інтересів. Демократія є кращим шляхом для вирішення конфліктів між цими інтересами» загалом погодились у 2000 р. 58%, а в 2005 р. — 65% опитаних.

Політична мобілізація з початку 2000-х років відбулася також на збільшенні інтересу до політики. Частка респондентів, які дуже цікавляться політикою, зросла в Україні з 13 до 21%, а тих, хто певною мірою цікавляться, — з 39 до 52% (рис. 5.5.) Це один з найвищих показників у Європі, якщо судити за даними Європейського соціального дослідження 2005 р. Міра зацікавленості

³⁰ За репрезентативною вибіркою для дорослого населення України, яка становила 1600 осіб. Результати цього ж самого опитування відображені на рис. 6.5. та в таблиці 6.4. Джерело: рукописний архів проекту.

політикою в Україні становила 2,77 бала (шкала від 1 до 4 балів) і була найвищою серед 24 країн, де проводилось дослідження³¹.

Події 2004 р. дещо підсилили переконаність громадян України в тому, що вони здатні впливати на дії влади та що до їхнього голосу представники влади прислухаються. Як видно з таблиці 5.4., число оптимістів з цих питань після революції збільшилось, хоча й залишилося на доволі низькому рівні: лише 19% у 2005 р. (проти 10% у 2000) були не згодні з твердженням «Такі люди, як я, не мають впливу на дії центральних органів влади».

Таблиця 6.4.

Оцінка громадянами своєї спроможності впливати на дії влади

Чи згодні Ви з наступними твердженнями? (%)	В основному згоден		В основному не згоден	
	2000	2005	2000	2005
Такі люди, як я, не мають впливу на дії центральних органів влади	88	73	10	19
Якщо я спробую висловити свою думку урядовцям центральних органів влади, я певний, що мене вислухають	21	30	71	56
Такі люди, як я, не мають впливу на дії місцевої влади	80	63	14	26
Якщо я спробую висловити свою думку місцевим органам влади, я певний, що мене вислухають	37	40	54	45

Події 2004 р. показують багатоманітність форм вияву громадянськості, доводять, що розвиток громадянського суспільства не можна пов'язувати тільки з участю в громадських організаціях. Водночас, визнаючи Помаранчеву революцію актом українського громадянського суспільства, не слід також переоцінювати рівень розвиненості останнього і досягнуті ним результати. «Майданна активність» навіть в організованій та впорядкованій формі була виявом «революційного» (хоча й демократично налаштованого) громадянського суспільства, яке здатне на опір, але може проявити недостатню готовність до щоденної, рутинної, непомітної праці у післяреволюційний період. Помаранчева революція на певний час зміцнила віру людей у свою політичну спроможність, в демократію, різко підвищила зацікавленість громадян політикою. Але ненадовго. Коли нові люди, яких революція привела до влади, не виправдали високих чи навіть завищених очікувань, настав період великих розчарувань. Ситуацію в Україні ускладнило те, що сили революції та контрреволюції були поділені регіонально, а отже, вийшло так, що революція підсилила політичне протистояння регіонів. Психологічні впливи, спочатку позитивні, а потім — негативні, стали чи не найголовнішим наслідком Майдану. Втім, були й демократичні здобутки: свобода слова та ЗМІ, яка після 2004 р. зустрічає перешкоди хіба що у вигляді недостатньої громадянської зрілості частини журналістського корпусу, його вразливості перед вимогами власників газет і телеканалів; по-

³¹ www.europeansocialsurvey.org

кладання на результати виборів при розв'язанні суперечностей між політичними елітами; зменшення так званого «адмінресурсу» — недемократичного тиску владних структур під час виборів.

Змінилися також сфери пріоритетної зацікавленості громадянського суспільства. Якщо упродовж 90-х років увага зосереджувалась на кількісному зростанні ГО, створенні правового простору для них і турботі про надання допомоги найбільш вразливим чи обмеженим у своїх можливостях соціальним групам, то після Помаранчевої революції акценти були перенесені на такі форми політичної і громадської діяльності, як розвиток територіальних громад, місцевих, сусідських та інших форм самоорганізації населення, контроль за діяльністю структур державної влади, дорадча діяльність, співучасть громадян у виробленні і здійсненні курсів державної політики. Ці проблеми поставлені на порядок денний, однак вони ще не розв'язані.

Революція призвела лише до мінімальних інституційних змін у сфері взаємодії громадян та влади. Разом з іншими невдачами післяреволюційного періоду, процес інституціалізації участі громадськості в процесах вироблення політики та контролю за її здійсненням не пішов так, як на це сподівалися учасники подій 2004 р. Громадські колеги при органах виконавчої влади замість стати осередками критики та конструктивних пропозицій щодо ухвалюваних рішень, перетворилися на «резервації для громадськості» (А.Ткачук), які влада на місцях, як і раніше, прагне використовувати у власних інтересах. Утворені «при» певних органах влади чи посадових особах, вони добирались і добираються цими ж органами/особами та вирішують будь-які питання на їхню користь. Спроби незалежної діяльності громадських дорадчих органів і надалі сприймаються владою без розуміння, якщо не сказати — вороже. Тобто головною перешкодою для ефективної взаємодії виступають (як і раніше) культурні стереотипи та інтереси правлячої еліти, яка виявилась не настільки віддаленою від культури та інтересів попередніх правителів, як сподівалися учасники революційних подій 2004 р.

Активісти громадянського суспільства стверджують, що влада в Україні ще й досі вбачає в громадянському суспільстві не партнера по розв'язанню суспільних проблем, а опонента, а через те залишає громадським організаціям дуже обмежений простір діяльності. Чиновники претендують на «першу скрипку» в багатьох сферах, де могло б проявити себе громадянське суспільство. Найгірше те, що підміняючи його агентів, вони несуть у ці сфери корупцію. А тому було б корисно законодавчо заборонити державним службовцям очолювати керівні органи громадських організацій або бути їх членами, як це зроблено в багатьох країнах³².

Відсутність відчуття партнерства між органами влади і громадськістю проявляється не лише на місцевому, а й на загальноукраїнському рівні. Спорадичні (хоч мали б стати постійно діючими) зустрічі Президента з громадським активом та інтелектуалами наразі не призвели до кардинальних зрушень у ви-

³² Див.: Everyone can become a philanthropist // Kyiv Weekly. — 2006. — March 1.

рішенні тих питань, заради яких вони скликались. Якість їх підготовки і проведення, як правило, була далекою від стандартів доброго менеджменту, а тому учасники форумів кожного разу демонстрували нерозуміння й розчарування, а решта суспільства — байдужість.

Отже, нові правила і форми громадянської участі ще належить утвердити — силами самого громадянського суспільства, за сприяння ЗМІ, суспільствознавців і незначної частини справді по-демократичному налаштованих політиків та урядовців, особливо наймолодшого покоління. Розширенню участі громадянського суспільства у прийнятті рішень та інших суспільно важливих справах може сприяти те, що після революції з'явилися нові пріоритети в реалізації потенціалу громадянського суспільства, які бачать і намагаються втілити в життя його лідери, та готовність центральної влади їти назустріч, бодай формально.

Ще однією проблемою постреволюційного громадянського суспільства в Україні є недостатня розвиненість самопомогових видів діяльності та відсутність бажання і вміння громадян України розв'язувати згадувані вище «малі» проблеми, від яких залежить якість повсякденного життя людей, покращання благоустрою територій тощо. Щоб закріпити хоч невеликі зрушення в свідомості людей щодо їх громадянської спроможності, які сталися під час Майдану, і водночас запобігти охлократичній анархії, коли всі чогось вимагають від інших, потрібно подолати уявлення про громадську активність тільки як бажання здійснювати контроль та протестувати, доповнивши його прагненням до співпраці, сприянням втіленню в життя різноманітних позитивних програм та проектів, що стосуються «покращання якості власного життя самотужки», силами територіальних громад і ГО. Сфер їхньої потенційної активності дуже багато. Це й поглиблення правової та передвиборчої підготовки громадян, і складання виборчих списків, і освітня діяльність в галузі малого бізнесу, і озеленення та квітникарство, і впорядкування під'їздів, і відкриття шкіл для громадських менеджерів, і виховання важких підлітків, і боротьба з алкоголізмом та наркоманією, і прищеплення громадянських цінностей через вдосконалення системи освіти та виховання. Завдяки цим видам діяльності знизу, на базовому рівні громадянської самосвідомості формуються такі громадянські чесноти, як організованість, поміркованість, толерантність. Вони були великою мірою продемонстровані учасниками Майдану, але в середовищі політичних однодумців. Тепер вони мали б поширитись на середовища, які формуються спонтанно й випадково — за місцем поселення, відвідування однієї школи тощо.

Звичайно, серед завдань громадських інституцій залишається функція «сторожового пса демократії» (вислів Алексіса де Токвіля), яка передбачає опонування, критику діяльності владних структур та окремих осіб при владі. Однак не менш важливою повинна стати копітка, «муравлина», за висловом Юрія Липи, організаційна, виховна та просвітницька робота, на яку має бути здатне здорове і міцне громадянське суспільство.

ВИСНОВКИ

Концепція громадянського суспільства сформувалася на зорі нового часу, як усвідомлення переходу суспільства до цивілізованого стану, до встановлення між членами суспільства тісних соціальних зв'язків, які забезпечували його силу і стійкість.

Теорія громадянського суспільства ґрунтується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянського суспільства. Відносини і взаємовплив громадянського суспільства й держави — цих двох підсистем єдиної суспільної системи — є визначальними у забезпеченні демократичного розвитку країни.

Громадянське суспільство — це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими, політичними відносинами між самими індивідами, які не опосередковані державою. В ньому вільно розвивається асоціативне громадське життя, діють громадські організації, приватні установи, вільні ЗМІ, виникають найрізноманітніші громадські рухи й ініціативи.

Громадянське суспільство потребує і створює передумови для децентралізації державної влади шляхом передачі значної частини функцій державних органів органам самоврядування. Воно розвивається в умовах правової держави, і саме є базою для неї. Рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим фактором стабільного демократичного розвитку, а порушення її веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості й політичного безсилля народу.

Висновки щодо становлення інститутів громадянського суспільства в Україні — неоднозначні: маємо значні здобутки в становленні громадського сектора, зростанні громадської зацікавленості й ініціативи, але є й чимало перешкод, гальмівних чинників, що стримують формування повнокровного громадянського суспільства.

За роки незалежності в Україні склалась мережа громадських інститутів, завдяки яким суспільне життя набуло рис громадянського суспільства, рис, які істотно відрізняють його від життя за комуністичного режиму. Формально існує правове поле, необхідне для захисту прав особи та для її добровільної участі у вирішенні громадських справ, проте воно вимагає розширення та вдосконалення.

Внаслідок утвердження інституту приватної власності в країні створені приватні школи, вищі навчальні заклади, культурно-освітні установи, які також є проявом громадянського суспільства. Розвивається благодійництво як форма громадської діяльності. З'явилося багато приватних ЗМІ, завдяки чому населення країни має альтернативні джерела інформації. Найгостріші проблеми зі свободою слова в основному були подолані внаслідок Помаранчевої революції 2004 р., хоч проблеми професіоналізму та політичної культури залишаються вкрай актуальними, так само як і залежність журналістів від власників ЗМІ.

Якщо судити за темпами щорічного зростання кількості зареєстрованих громадських організацій, то можна сказати, що основний структурний елемент громадянського суспільства — громадський сектор — успішно розвива-

ється. Якщо ж судити за результатами опитувань про залученість людей до громадських організацій, так само як і про їхню довіру цим організаціям, то можна констатувати певну стабільність, що схожа на застій.

Від початку 2000-х років громадяни України стали досить активними учасниками акцій протесту проти недемократичних дій влади. Прихильність до демократії, значну громадянську компетентність і вміння робити вибір вони продемонстрували вже під час виборчої кампанії 2002 р.

У 2004 році відбувся злет енергії та ініціативи українського громадянства, завдяки чому воно зуміло зупинити наступ авторитаризму і відстояти свій вибір на майданах країни. Важливим наслідком революційних зрушень у свідомості й політичній активності стало зростання уваги активістів громадянського суспільства до контролю за владою і співучасті народу у виробленні публічної політики. Втім, Помаранчева революція 2004 р. призвела до зростання політичної мобілізації, але мало вплинула на «рутинні» види громадянської залученості, що спрямовані на виконання так званих «малих справ».

Загалом українське громадянське суспільство перебуває в стані середньої розвиненості за такими параметрами, як цінності, структура та вплив і трохи нижче середнього рівня за показником «простір громадянського суспільства». Щоб воно успішно розвивалося, нарощувало свій потенціал і як опонент, і як партнер держави, необхідно, щоб державні чиновники змінили своє ставлення до громадянського суспільства загалом і до співучасті громадян у підготовці і прийнятті суспільно значущих рішень. Саме ж громадянське суспільство має ставати більш наполегливим і компетентним в реалізації усіх своїх функцій.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Що таке громадянське суспільство?
2. Як співвідноситься розвиток громадянського суспільства і демократії?
3. Чому і в якому сенсі поняття громадянського суспільства розглядають як протипагу державі?
4. Які функції виконує громадянське суспільство?
5. Поясніть зміст таких рис громадянського суспільства:
  - ▶ цивілізованість,
  - ▶ саморегульованість,
  - ▶ продукування «соціального капіталу».
6. Охарактеризуйте три історичні стадії розвитку громадянського суспільства: «громадянське суспільство-I, -II, -III».
7. Які відмінності у структурі та співвідношенні функцій громадянського суспільства в різних країнах?

8. Чому громадянські суспільства «дичавіють» у певні періоди та в чому це проявляється?
9. З чим пов'язаний інтерес до теорії громадянського суспільства у посткомуністичних суспільствах?
10. Які інститути громадянського суспільства виникли в Україні за роки незалежності?
11. Наскільки розвинений в Україні громадський сектор (чисельність ГО, їх різновиди, залученість громадян до їх діяльності)?
12. Чи стали засоби масової інформації інститутом громадянського суспільства в Україні?
13. Які успіхи має Україна у формуванні громадянського суспільства?
14. Чого бракує громадянському суспільству в Україні, щоб воно могло повноцінно виконувати усі свої функції?
15. Як можна зміцнити інститути громадянського суспільства в Україні та вплинути на формування громадянської свідомості людей?

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ

З перерахованих нижче цінностей та рис українського менталітету оберіть ті, які: 1) достатньо виражені, на них уже нині можна покластися в розгортанні громадської діяльності. Впишіть їх у стовпчик 1 таблиці; 2) традиційно вважаються притаманними українцям, але були виведені з ужитку, надщерблені чи спотворені колишнім комуністичним режимом (стовпчик 2); 3) не властиві українцям, але їх потрібно прищеплювати заради зміцнення громадянського суспільства і демократії (стовпчик 3).

Таблиця. Громадянські цінності українців як політичної нації

Наявні, достатньо виражені	Виведені з ужитку, надщерблені або спотворені комуністичним режимом	Поки що не властиві основній масі українців

Обґрунтуйте свою класифікацію матеріалами соціологічних досліджень, фактами з життя, наукових і науково-популярних публікацій. Чи є, на Вашу

думку, такі цінності, якими найбільше дорожить та нізащо не поступиться українська спільнота?

Примітка: Візьміть за основу такі цінності для класифікації: гостинність, відкритість, толерантність, прагнення справедливості, любов до рівності, повага до інших людей, працелюбність, релігійність, ініціативність, підприємливість, господарність, вміння впорядковувати середовище свого життя, терплячість, співчутливість, бажання допомогти ближньому, індивідуалізм (як автономність особистості), схильність до колективних дій (кооперування зусиль), упевненість у собі, цілеспрямованість, патріотизм, любов до свободи, прагнення справедливості, орієнтація на соціальну рівність, зацікавленість суспільними справами, відповідальність (перед суспільством, громадою), повага до закону, громадянська і людська гідність, повага до прав людини (список можете продовжити самостійно).

ЛІТЕРАТУРА

Основна

Арато Е., Коен Дж. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства // Політична думка. — 1995. — № 1. — С. 25–31.

Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство. — Львів: Літопис, 2000. — 318 с.

Громадянське суспільство / Ї. Незалежний культурологічний часопис. — 2001. — № 21 — 281с. <http://www.ji-magazine.lviv.ua>.

Дубентон А. Громадянське суспільство в Україні: на варті демократії Перекл. з фр. // Ї. Незалежний культурологічний часопис. — 2001. — № 22. — С. 55–70. <http://www.ji-magazine.lviv.ua>.

Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. Київ — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. — 520 с.

Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. — Київ: К.І.С. — АНОД, 2000. — 192 с. www.dialog.lviv.ua.

Кістяківський Б. Держава і особистість / Ой Б. Вибране. — Київ: Абрис, 1995. — С. 237–274.

Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. — Львів: Червона калина, 2002. — 276 с.

Патнам Р.Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. — Київ, 2001. — 302 с.

Політичний портрет України / Часопис фонду «Демократичні ініціативи». — 2005. — № 32. — 97с.

Токвіль А. де. Про демократію в Америці. — Київ: Всесвіт, 1999. — 590 с.

Фукуяма Ф. Примат культури // Ї. Незалежний культурологічний часопис. — 2001. — ч. 21 — С. 48–57. <http://www.ji-magazine.lviv.ua>.

Додаткова

Актуальные проблемы Европы. Неправительственные организации Европы в условиях глобализации: Сборник научных трудов / Ред.-сост. Субботин А. К. — Москва: РАН ИНИОН., 2005. — 200 с.

Андрущенко В. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. — Київ, 2006 (Розділ 10. <http://www.nbu.gov.ua/books/2006/06vaos/10.htm>)

Бебик В. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент // Політичний менеджмент. — 2005. — № 2 (17). — С. 140–148.

Вкорінюючи громадянське суспільство в Україні: результати інноваційного дослідницького проекту за участі представників громадянського суспільства. Документи. Дослідження / Індекс громадянського суспільства СІВІКУС. — Київ: Ліга ресурсних центрів України; CIVICUS, 2000. <http://www.irf.kiev.ua/old-site/ngo/ukr/research/2001.07.30.10.00.civicus-report-ukr.pdf>

Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность: Коллектив. монография / Науч. ред. И.Ф.Кононов. — Луганск, 2002. — 282 с.

Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. — Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — 2005. — 350 с.

Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / За ред. А. Карася. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. — 384 с.

Довідник нормативних актів для НПО / Упорядн. Артеменко В. П., Нечипоренко Т. О. — Київ: Інститут громадянського суспільства: ТОВ «ІКЦ Леста», 2005. — 496 с.

Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу / Наук. альманах / За ред. Рубцова В. П., Шестакової А. В., Рябенка В. О. — Київ: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2005. — 300 с.

Настільна книга для неприбуткових організацій / За редакцією А. Ткачука. — Київ: Інститут громадянського суспільства: ІКЦ «Леста», 2005. — 288 с.

Пасько І. Т., Пасько Я. І. Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси / НАН України; Центр гуманітарної освіти. — Донецьк : Східний видавничий дім, 1999. — 184 с.

Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». — Київ: Критика, 2000. — 272 с.

Сподівання на іншу Україну. Президентські вибори — 2004 та навколо них: думки, настрої, оцінки людей / За ред. С. Макеєва. — К.: Інститут соціології НАН України, 2005. — 88 с.

Alexander, Jeffrey C., ed. Real Civil societies. — London etc.: Sage, 1998. — VIII, 246 p.

Barber, Benjamin R. A place for us: how to make society civil and democracy strong. — New York: Hill and Wang, 1998. — 166 p.

Putnam, D. Robert. Making Democracy Work. — Princeton: Princeton University Press, 1993. — XVI, 258 p.

Rosenblum, Nancy L. Membership and Morals: the Personal Uses of Pluralism in America. — Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1998. — VIII, 438 p.